

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ БОШҚАРИШДА ТИЗИМЛИ
ТАҲЛИЛ ВА ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШНИНГ
ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ**

модули бўйича

**ЎҚУВ-УСЛУБИЙ
МАЖМУА**

ТОШКЕНТ - 2019

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 ноябрдаги 1023- сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар: Р.З.Охунов, ф.-м.ф.н., доц.В.Э.Каримова,
т.ф.д., проф.А.Э.Юлдашев

Тақризчи: пс.ф.н. Х.Алимов

Ўқув-услубий мажмуа ЎзМУ кенгашининг 2019 йил “2” ноябрдаги 1083-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	12
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	19
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	72
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	99
VI. ГЛОССАРИЙ.....	103
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	109

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Ишчи дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори ҳамда 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

“Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модули Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4391-сонли Қарори, “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5763-сонли Фармонида белгилаб берилган вазифаларни амалга оширишда тизимли таҳлилдан восита сифатида фойдаланиб, турли даражаларда мақбул қарор қабул қилишда амалий мазмун касб этади.

Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш нафақат таълим жараёнини бошқарувини амалга оширишда, балки уни режалаштириш, такомиллаштиришда ҳар бир профессор-ўқитувчи томонидан қўлланилиши талаб этилади. Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилишнинг замонавий технологияларини ўрганиш педагогик вазиятларни моделлаштириш, таълим жараёни диагностикаси ҳамда прогнозини амалга оширишга бу эса нафақат педагогик фаолиятни, балки педагогик тизимни такомиллашувига хизмат қилади.

Ушбу ишчи дастур тизимли таҳлил асосларини, шунингдек бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур бўлган тизимли таҳлил усулларини кўриб чиқади.

МОДУЛНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ:

“Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг тингловчиларини тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти, Олий таълим тизими: таркиби, мақсад ва вазифалари педагогик тизимда таҳлилий фаолият ўтказиш, тизимли таҳлилнинг вужудга келиши ва уни педагогик фаолиятда қўллаш технологияси, қарор ва унинг турлари, қарорни тайёрлаш босқичлари, қарорларнинг мақсади ҳақида билимларини такомиллаштириш. Республикамиз ва хорижий илмий марказларда қўлга киритилган ютуқлар, замонавий илмий йўналишлар, тадқиқот моделлари билан таништириш ҳамда уларни ўз ихтисослигидан келиб чиққан ҳолда амалий қўллаш бўйича кўникма ва малакаларга эга бўлишига эришиш.

Модулнинг вазифалари:

- тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилиш, таҳлил қилиш методологияси вазифалари билан танишиш, тизимнинг тузилишини ўргатиш;
- тингловчиларда тизимли таҳлил ўтказишнинг мақсад ва вазифалари, уни амалга оширишда усуллари ҳақида аниқ тасаввурларни шакллантириш;
- тизимли таҳлил натижаларини таълим жараёнида қўллаш технологиялари кўрсатиш;
- тизимли таҳлил қилиш методологияси асосида мураккаб муаммоларни ҳал қилиш кўникмаларида эга бўлиш, ҳар қандай объектни унинг ички ва ташқи алоқалари бўлган тизим сифатида кўриб чиқиш, хавфларни бошқариш ва муаммоларни ечишни моделлаштириш;
- қарор ва унинг турлари, қарорни тайёрлашга таъсир кўрсатувчи омиллар, педагогик муаммони вужудга келиши, кечиши ва уни бартараф этишда тизимли таҳлилнинг аҳамияти, қарор қабул қилишда талаба, педагог ва таълим муассасаси манфаатларини ҳисобга олиниши ҳақида маълумот бериш;
- тизимли таҳлил моделлари билан таништириб, педагогик фаолиятда қарор қабул қилишда уларни қўллаш техникасини ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг тингловчиларига “Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модули доирасида узатиладиган маълумотларни ўзлаштириш жараёнида

Тингловчи:

- тизим ва унинг назарияси, тадқиқот натижаларининг тизимли таҳлили, моделлаштириш ва унинг турлари, мураккаб тизимлар ва уларни таҳлил қилиш усуллари, қарор, қарорлар турлари, қарор тайёрлаш технологиялари, уларнинг амалиёти ва тажрибаси ҳақида **билиши** керак;

- тизимли таҳлил назарияси ва амалиётининг шаклланиши, педагогик жараёнларни тадқиқ этишда тизимли таҳлил усулларида фойдаланиш, таҳлил натижаларига асосланган ҳолда қарорлар қабул қилиш ҳақида етарли **қўникмаларига** эга бўлиши лозим;

- таълимжараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилиш технологияларини такомиллаштиришга оид тажрибаларни олиб бориш **малакаларига ва компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар:

“Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модули бўйича машғулотлар маъруза ва амалий шаклида олиб борилсада, бунда вазиятли машқлар, слайдларни намоён этиш, алоҳида педагогик вазиятларни яратиш (педагогик моделлаштириш) ва уларни тизимли ёндашув асосида шарҳлаш ва педагогик прогнозини амалга ошириш кабилардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулни ўқитиш жараёнида шахсга йўналтирилган таълимнинг тамойиллари ва технологиясидан, андрагогиканинг асосий қонуниятларига суяниб таълим методларини қўллаш ҳамда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентация ва электрон-дидактик технологиялардан;

- амалий машғулотларда техник воситалардан, вазиятли тест ва сўров, ақлий ҳужум, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш тавсия этилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модули мазмунан ўқув режадаги барча ўқув модуллари билан узвий боғлиқ бўлиб, педагогик фаолиятни самарали кечишини таъминлаш, таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ўтказиш ва оптимал қарор қабул қилишини таъминлаш учун хизмат қилади.

МОДУЛНИНГ ОЛИЙ ТАЪЛИМДАГИ ЎРНИ

Тингловчилар модул доирасида узатиладиган маълумотларни таълим-тарбия жараёнини тизимли таҳлилни амалга ошириб, миллий таълим-тарбия манфаатини ҳимоя қилиш учун мақбул қарор қабул қилишга доир касбий компетентликка эга бўладилар. Модул тизимли ёндашув ва тизимли таҳлил методологиясидан фойдаланиш орқали олий таълимда бошқарув муамолларини самарали ҳал қилишга ёрдам беради. Шунингдек, модул доирасида ўзлаштирилган билимлар аниқ фан соҳалари бўйича илмий тадқиқотлар олиб боришда методологик асос бўлиб хизмат қилади.

“Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари” модули бўйича соатлар тақсимооти

№	Мавзу номи	Жами аудитория соати	Аудитория	
			Назарий	Амалий
1.	Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти.	2	2	
2.	Қарор қабул қилишнинг мазмун-моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар.	2	2	
3	Педагогик фаолиятда муаммолар. Педагогик тизимда таҳлилий фаолият.			2
4	Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усуллари.			2
	Жами	8	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти.

Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти. Олий таълим тизими: таркиби, мақсад ва вазифалари. Олий таълимда менежмент ва маркетинг асослари. Педагогик жараён ва унинг тузилмавий асослари. Тизимли фикрлаш.

2-Мавзу. Қарор қабул қилишнинг мазмун-моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар.

Қарор қабул қилишнинг мазмун-моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар. Педагогик жараёнда қарор қабул қилишга қуйиладиган талаблар, унинг турлари ва психологик жиҳатлари. Педагогик фаолиятда қарорнинг шаклланиши, қабул қилиш босқичлари ва ижросини таъминлаш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-Амалий машғулот

1-Мавзу: Педагогик фаолиятда муаммолар. Педагогик тизимда таҳлилий фаолият.

Ўқув фанлари мазмуни ва уларни ўқитишдаги изчиллик асослари. Педагогик фаолиятда муаммолар: бакалаврият ва магистратура таълим дастурларида изчиллик ва мослашувчанликни ташкилий ва методик таъминлаш; кадрлар буюртмачилари ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ўқув режалари ва фанлар дастурларини шакллантириш; кадрлар тайёрлаш сифатига таъсир кўрсатадиган омиллар; таълим, фан ва ишлаб чиқаришни интеграциялаш; иқтидорли талабаларни қидириб топиш, танлаш ва улар билан ишлаш методлари. Педагогик тизимда таҳлилий фаолият.

2-Амалий машғулот

2-Мавзу. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усуллари

Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усуллари. Аналитик ва сифатли усуллар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг тингловчиларига “**Таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва қарорлар қабул қилишнинг замонавий технологиялари**” модулидан таълим бериш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Маъруза машғулотларда замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, техник воситалардан фойдаланиш, интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т.:“Ўзбекистон”, 2011.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 488 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 592 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон. 2018.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5325-сонли Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4391- сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5763-сон Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз

малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 27 июлдаги ПҚ-3151-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 15 сентябрдаги ПҚ-3276-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Каримова В.А., Зайнутдинова М.Б. Информационные системы.- Т.: Aloqachi. 2017. - 256 стр.

2. Karimova V.A., Zaynutdinova M.B., Nazirova E.Sh., Sadikova Sh.Sh. Tizimli tahlil asoslari.– Т.: “O’zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti”, 2014. – 192 b.

3. Yusupbekov N.R., Aliev R.A., Aliev R.R., Yusupbekov A.N. Boshqarishning intellectual tizimlari va qaror qabul qilish. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” DIN. 2015. – 572 b.

4. Тизимли таҳлил: назария ва амалиёт масалалари (педагогик фаолият мисолида) / — Тошкент: «Adabiyot uchqunlari». 2017 - 208 б.

5. Самаров Р. Педагогик фаолият тизими такомиллашувини таъминлашда тизимли таҳлил: функционал ёндашув // Ж. Замонавий таълим 2015, 12-сон. 23-29 – бетлар.

6. Каримова В.А., Ахмедов Ж.С. Применение метода морфологического анализа для решения задачи подбора кадров// Международный научный журнал «Наука и мир», № 5 (57), 2018, Том 1, 29-32 стр.

7. Т.Ходжаев, А.Абдукаримов, Ш.Ходжаев Основы системного анализа (Учебное пособие). – Т.: “Fanvatexnologiya”, 2015, 172 стр.

8. Чернышов В.Н., Чернышов А.В. Теория систем и системный анализ: Учеб.пособие. Тамбов: ТГТУ, 2008

9. Imboden D., Pfenninger S. Introduction to Systems Analysis: Mathematically Modeling Natural Systems, Springer: Heidelberg New York Dordrecht London, 2013

10. Alan Dennis Systems Analysis and Design: An Object-Oriented Approach with UML 5th Edition. – 2015

11. Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 248 p.

IV. Интернет сайтлар

12. www.press-service.uz

13. www.gov.uz

14. www.lex.uz

15. www.infocom.uz

16. www.ziyonet.uz

17. www.edu.uz

18. www.pedagog.uz

19. www.bimm.uz

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

«АҚЛИЙ ҲУЖУМ»

Ақлий ҳужум (брейнсторминг) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

Методнинг мақсади: ақлий ҳужум вақтида тингловчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқотмаданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгиш.

Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бутун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.

Оммавий ақлий ҳужум – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Намуна: Гуруҳга муаммоли вазият берилади, мисол учун ОТМ коллективидаги психологик вазият ёмонлашиб, конфликт чиқадиган даражага етиб келган. Муаммони ҳал қилиш бўйича жамоада ақлий ҳужум ўтказилиб, иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилиши ташкиллаштирилади.

Бу фикрлар танқид қилинмасдан, улар орасидан энг самаралилари, мақбуллари, яни вазиятни нормаллашувга олиб келиши мумкин бўлганлари ва шу кабилари танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Масалан **1-ёки 2-** маъруза дарсларида олинган назарий билимларни мустаҳкамлаш мақсадида “SWOT-таҳлил” методи асосида, маърузаларнинг кучли, кучсиз томонлари, имкониятлари ва тўсиқлари (салбий таъсир этувчи омиллари) таҳлил қилинади.

“Кейс-стади” методи.

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетига амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	якка тартибдаги аудио-визуал иш; кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ахборотни умумлаштириш; ахборот таҳлили; муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	индивидуал ва гуруҳда ишлаш; муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий	индивидуал ва гуруҳда ишлаш;

муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	якка ва гуруҳда ишлаш; муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; яқуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқ:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).
- фикрингизни тақдимот қилинг.

Намуна: кейс учун топшириқ. Тингловчилар билан “Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш технологиялари” модули бўйича саккиз соат дарс ўтказилди. Ўқитувчи маъруза ва амалий дарсларда мавзу юзасидан берилган вақтдан келиб чиққан холда иложи борича тушунтиришга ҳаракат қилди. Турли интерактив ва педагогик методлардан фойдаланди. Лекин, тингловчилардан бири “Мен сезяпманки, сиз ўтаётган “тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш технологиялари” дарсининг менга фойдаси тегмаяпти, тушунмаяпман. Шунинг учун дарсларингизга умуман келгим келмаяпти –деди ўқитувчига. Хўш бунга сиз нима дейсиз? Сизнинг жавобингиз қандай бўлади?

Ушбу топшириқ бўйича кейс лойихаси тузилиб, аввалига индивидуал, кейин гуруҳларда бажарилади.

“ФСМУ” методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади;

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: *“Тизим атроф муҳитдан ажралган, у билан яхлит таъсирлашувчи, бир-бири билан ўзаро боғланган элементлар мажмуаси бўлиб, тадқиқотлар объекти саналади”.*

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт техникаси” методи.

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билимларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;

➤ таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалядилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга куйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” –маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт яқунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот яқунланади.

Намуна сифатида 2-маъруза материаллари тингловчилар томонидан “Инсерт техникаси” методи асосида таҳлил қилиб чиқилади (ўқитувчи назорати остида).

Хулосалаш (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

МЕТОДНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТАРТИБИ:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатма материалга ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Намуна:

Таҳлил турларининг қиёсий таҳлили					
Тизимли таҳлил		Сюжетли таҳлил		Вазиятли таҳлил	
Афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Муммони келиб чиқиш сабабли ва кечиш жараёнини алоқадорлиги жиҳатидан ўрганиш имкониятига эга	Алоҳида тайёргарликка эга бўлишни, кўп вақт ажратишни талаб этади	Ўз вақтида муносабат билдириш имкониятини беради	Муносабат бошқа бир сюжетга нисбатан қўлланишга яроқсиз	Вазият иштирокчиларининг (объект ва субъект) вазифаларини белгилаб олиш имконини беради	Динамик хусусиятни белгилаб олиш учун қўллаб бўлмайди
<p>Хулоса: Таҳлилнинг барча турлари ҳам ўзининг афзаллиги ва камчилиги билан бир биридан фарқланади. Лекин, улар қаторидан педагогик фаолият доирасида қарор қабул қилиш учун тизимли таҳлилдан фойдаланиш жорий камчиликларни бартараф этишга, мавжуд ресурслардан мақсадли фойдаланишда афзалликларга эгаллиги билан ажралиб туради.</p>					

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташхис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида тингловчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавобни баҳолаш мумкин.

Тест

- 1. Тизим қандай сўздан олинган?
- A. modulus
- B. modulis
- C. model

Қиёсий таҳлил

- Оптнер, Квейд, Янг, SR, Голубков моделларини ўзига хос жиҳатларини ажратинг?

Тушунча таҳлили

- Механик тизим тушунчасини изоҳланг

Амалий кўникма

Тизимли таҳллни амалга ошириш учун мавжуд таҳлил моделларида “SR-моделини қўллаш тартибини биласизми?

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу: Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти

Режа:

1.1. Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти.

1.2. Олий таълим тизими: таркиби, мақсад ва вазифалари.

1.3. Олий таълимда менежмент ва маркетинг асослари.

1.4. Педагогик жараён ва унинг тузилмавий асослари.

1.5. Тизимли фикрлаш.

Таянч сўз ва иборалар: тизим, таҳлил, тизимли таҳлил, тизимли муаммо, тизимли ёндашув, тизимли фикрлаш, тизим модели, тизим вазифаси, олий таълим, менежмент, маркетинг, таълим муассасаси имиджи, бошқарув, педагогик фаолият, педагогик жараён.

1.1. Тизим, тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувнинг мазмун-моҳияти.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг барча нутқларида муаммога тизимли ёндашиш, танқидий таҳлил, барча соҳаларда амалга оширилаётган ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш, мавжуд тизим самарадорлигини ошириш, давлат бошқаруви тизимини бугунги ва эртанги кун талабларидан келиб чиқиб сифат жиҳатидан замон талаблари даражасига кўтариш, кадрлар билан ишлашнинг бутун тизимини такомиллаштириш каби масалаларга эътибор қаратилган. Шу нуқтаи назардан замон талабларига мос кадрларни тайёрлашга масъул бўлган ҳар бир шахс, муаммога тизимли ёндашиши, педагогик ва илмий фаолиятини тизимли ташкил этиши мақсадга мувофиқ.

Тизимли таҳлил нисбатан ёш ва айна пайтда, шиддат билан ривожланаётган фан. Шиддат билан ривожланишининг сабаби таълим-тарбияга қўйилаётган талаблар кўлами илм-фанга мураккаб вазифаларни ечишга, тизимли лойиҳаларни ривожлантиришга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бораётганлиги билан белгиланади.

Тизимли таҳлилнинг ривожини XX аср яримида илмий-техникавий вазифаларнинг вужудга келиши билан пайдо бўлди. Бунда асосий ўринни мураккаб объектларни таҳлил этиш, билиш ва амалий тадбиқ этиш жараёнлари эгаллайди.

Биринчи бор, бутун борлиқ катта ва кичик мажмуалардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м.авв..490-430) айтиб кетган. Унинг фикрича, *бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида яна бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади.*

Тизимли таҳлил мустақил тадқиқот йўналиши сифатида 1950-1960 йилларда АҚШда қуролли кучларни техник жиҳатдан ривожлантириш, космосни ўзлаштириш, давлат бошқаруви аппаратини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш қувватларини тақсимот қилиш, ишчи кучи ва ускуналарга бўлган талабни белгилаш, турли маҳсулотларга эҳтиёжларни аниқлаш каби йирик бизнес вазифаларини бажаришда қўлланилган. Аммо, 1960–1970-йилларда тизимли таҳлил методларининг ҳисоб машиналарга киритилиши мураккаб вазифаларни амалга ошириш воситалари сифатида назарий моделларни яратиш имкониятлари вужудга келди. Тизимли таҳлил имкониятларидан интенсив фойдаланиш шароити кенгайган сари мақсадли-режавий дастурий бошқарув методлари яратилди. Жумладан, у ёки бу муаммони ҳал этиш мақсадида ташкилот фаолиятини ташкил этишда инсон ва моддий ресурсларни ҳисобга олувчи махсус дастурлар ишлаб чиқилади. Натижада турли соҳалар фаолиятини тадқиқот қилишга қаратилган тизимли таҳлилнинг турли мактаблари пайдо бўлди.

Замонавий маънодаги тушунча шаклида тизимли ёндашув ривожи икки йўналишда – *назарий* ва *амалий* шаклда параллел равишда олиб борилмоқда.

Назарий йўналишда турли концепциялар изчиллик билан жиддий ўрганиладиган тизимга бирлашиб, мустақил илмий соҳа – тизим назарияси пайдо бўлади. Тизим назарияси тўғрисидаги мумтоз асарлар сирасига австриялик биолог Людвиг Фон Бергаланфи (1901—1972) ва унинг издошлари асарларини киритиш мумкин. Ушбу соҳанинг энг кўзга кўринган вакиллари сифатида А.Пуанкаре, А.Багданов, А.Колмогоров, В.Арнолд, И.Пригожина, Р.Акофф, Э.Ласлони киритиш мумкин. Аниқ фанларда тизимли модел асосида мураккаб ҳодисаларни таҳлил этиш ва прогноз қилиш зарурий математик аппаратнинг, жумладан ночизиқли бошқарув ривожланиши билан чекланади. Гарчи тизим назарияси тизимли таҳлил учун илмий база бўлсада, шу соҳага оид кўплаб замонавий назарий ва амалий кашфиётлар ҳалигача бевосита амалиётда қўллаш учун мослаштирилмай, ҳаётда камдан-кам ишлатилади.

Тизим назариясининг асосий объектлари табиий ва сунъий, жонли ва жонсиз, реал ва мавҳум, уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонуниятларидан иборат. Ушбу назария тарафдорлари нуқтаи назарича, дунёда барча нарса тизимдан иборат. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай ҳодиса ва объектни бир тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Тизим назарияси иккинчи йўналиши– амалиётнинг илмий базаси ва умумий парадигмасидир. Тизимли таҳлил ўзида мураккаб муаммоларни ўрганиш ва ҳал этиш методологиясини касб этади. Бугунги кунда бу методология америкалик тадқиқотчилар ва институтлар томонидан кенг ўрганилган. АҚШда амалий тизимли таҳлил 1960 йиллардаёқ эътироф этилган эди. Бунга Американинг етакчи «фикр трест»ларидан бири RAND корпорациясининг фаолияти сабаб бўлди. RAND ушбу методологиядан фойдаланишнинг самарадорлигини ва истиқболларини аввал ҳарбий соҳада – бевосита қурол-яроғ ишлаб чиқариш тизимини яратишда, сўнгра давлат бошқарувининг ва саноатнинг бошқа соҳаларида ҳам исботлаб берди.

Ҳар қандай фаолиятда тизимли таҳлил назарий таълимот билан амалиёт ўртасидаги тафовут муаммоларини ўрганиш ва самарали қарорлар қабул қилиш функциясини амалга оширади.

Тизимли таҳлил ўз ривожланиши жараёнида муаммоли вазиятларда раҳбарнинг афзал кўриладиган йўлни танлашига ёрдам берадиган методлар доирасига айланди ва ҳозирги вақтда фанлараро илмий йўналиш сифатида ривожланиб бормоқда.

Тизимли таҳлил, тизимли моделлаштириш ва конструкциялаш, тизимли амалиёт билан боғлиқ қарашлар Ғарб олимлари асарларида ҳам атрофлича ўрганилган. Жумладан, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, «Умумий тизимлар назарияси» асосчиси Людвиг Фон Берталанфи 1934-49 йилларда Канада ва АҚШ университетларида, кейинчалик 1949 йилдан Вена университети профессори лавозимларида фаолият олиб борган. “Дунёнинг биологик манзараси”, “Назарий биология”, “Ақл, одамлар, амаллар”, “Тизимлар назарияси” асарлари муаллифи. 1954 йилда “Умумий тизим назарияси таҳлил жамияти”га асос солади. Унинг илмий ютуғи биологияда очик тизим назариясини кашф этишида. Унда хужайраларининг алоҳида хусусиятлари фаолияти умумий яхлит ҳолатга келиши ва яна мустақил, аммо боғлиқ элементларини аниқлайди. Ёпиқ тизимлардан очик тизимлар фарқини белгилайди. Л.Берталанфи тизим назариясининг фанлараро умумий дастурини ишлаб чиқиш таклифини билдиради. Унинг асосий вазифаси:

- тизим функционалигини таъминловчи аниқ туридан қатъий назар умумий тамойиллари ва қонуниятларини ишлаб чиқиш;
- ножисмоний назариянинг хусусиятларини белгилашда фойдаланиш;
- илмий билишнинг синтез методологиясини яратиш.

Бу дастур кибернетика ва синергетиканинг ривожланишига олиб келди. Кейинчалик Л.Берталанфи тизим назариясини инсоннинг тафаккури ва физиологиясини таҳлил этишда қўллашга уринади.

Синергетика атамаси 1969 йил Германиянинг Штутгарт университети профессори Герман Хакен томонидан қўлланилган бўлса-да, фақат 1977-1978 йиллардагина фан соҳаси вакиллари томонидан қабул қилинган. Унинг этимологик маъноси юнончадан συν – «биргаликда» ва ερως – «ҳаракат қилаётган» яъни, ўзаро мувофиқлашган ҳаракат деб аталади. Ўз моҳиятига кўра синергетика – системали структурали ва системали функционал методлараро тадқиқот усулидир. Чунки, у ўрганадиган ҳодисалар барча фан соҳаларида мавжуд. Шунинг учун ҳам синергетика билан барча фан вакиллари, хусусан, физиклар, кимёгарлар, биологлар, тарихчилар, иқтисодчилар, психолог ва педагоглар, сиёсатчилар ва бошқалар қизиқмоқдалар. Бугунги кунда мураккаб тизимларнинг ўрганиш муаммосига жавобан шаклланган синергетика бошқа махсус фанлардан фарқли ўларок, мураккаб тизимларнинг айрим қисмларини, қирралари, хоссаларини эмас, балки ҳар қандай фанлар ўрганаётган объектни бошқа мураккаб объектнинг қисми сифатида ўрганадиган ва бу борада муайян ютуқларга эришган янги фандир.

Тизимли таҳлилнинг энг асосий тушунчаларидан бири бу **тизим** тушунчасидир. Тизим тушунчасига жуда кўплаб таърифлар бериб ўтилган. Л. Фон Берталанфи тизимни “атроф-муҳит ва бир-бирлари билан маълум муносабатларда бўлган қисмлар комплекси” деб қарайди. Кейинчалик, тизим таърифига мақсад тушунчаси кириб келади. Масалан, Ф.Э.Темников “тизим - ташкил этилган тўплам” (яъни, қандайдир мақсадга бўйсундирилган тўплам)дир деб қарайди. Ва ниҳоят, мақсадни аниқ билдирувчи тизим: “маълум бир вақт оралиғида аниқ бир мақсад доирасида атроф-муҳитдан ажратиб олинган чекли функционал элементлар ва улар орасидаги муносабатлар тўплами” сифатида изоҳланди.

Тизим – бу элементлардан ташкил топган объект ёки объектлар йиғиндиси.

Тизим – бу ўзаро боғлиқ ва тартиблантирилган элементлардан ташкил топган, ягона мақсад сари интилувчи объект ёки объектлар йиғиндиси.

Тизим – ҳар бири алоҳида вазифаларни бажарувчи, ягона мақсадга йўналтирилган, ўзаро боғланган, бошқарилувчи элементларнинг муайян тузилмага эга бўлган мажмуаси.

Бу таъриф мураккаб тизимларга хос таърифдир. Бизга айнан мана шу таъриф кўпроқ мос келади ва жамиятда ўрганишни талаб қиладиган объектлар айнан мураккаб тизимлардир. Мисол, институт – бу мураккаб тизимдир, чунки у ўзаро боғлиқ ва ўзаро тузилмалантирилган элементлардан ташкил топади: ректор, проректор, факультетлар, кафедралар, талабалар ва ҳ.к. Бу элементлар ўзаро иерархик тартибда бирлашган ва ягона мақсад сари интилади.

Тизим қуйидаги **хусусиятларга** эга бўлади:

Яхлитлилик - тизимга бир бутун жараён, ходиса ёки нарса деб қаралгандаги хусусиятлари унинг элементларга бўлинганда ўз моҳиятини йўқотиши назарда тутилади. Мисол, институт деганда биз малакали мутахассисларни тайёрловчи тизимни тушунамиз, лекин уни элементларга бўлганимизда, яъни, ректор, кафедра ва ҳ.к. ана шу тизимнинг яхлит хусусияти йўқолади.

Боғлиқлилик - тизимни ташкил этган элементларнинг ўзаро боғлиқлилик даражаси ва тизимга таъсир этувчи кучи бу тизимга кирмаган элементлардан кўра кучлироқ бўлган хусусият назарда тутилади. Мисол, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги юқори малакали мутахассисларни тайёрлашда бошқарув аппарати ҳисобланади ва тизимга боғлиқлик томони бор, лекин институт ичидаги жараёнларга таъсири унинг ичидаги қисмларида кучлироқ ҳисобланади.

Мақсадга йўналтирилганлик – тизим ва унинг қуйи тизимларининг ягона мақсадга йўналтирилганлиги назарда тутилади. Яъни мисолимизда институт ва уни ташкил этувчи элементлар ягона мақсадга интилади - юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш.

Тузилмавийлик - тизимни ташкил этувчи элементлар ўзаро бирор қонун қоидага мувофиқ ташкил этилганлиги тушунилади. Яъни улар ўзаро иерархик, функционал муносабатлар билан боғланган ҳолда фаолият юритади.

Натижавийлик (самарадорлик, фойдалилик) хусусияти тизимнинг мавжуд бўлиш шартларидан биридир. Агар тизим натижа бермаса, тизим бутунлай йўқ бўлиб кетади ёки бундай тизимнинг мавжудлиги фақатгина ортиқча сарф-харажатга олиб келади, бефойда хатти-ҳаракатлар бўлиб қолади.

Педагогикада “тизим” тушунчаси жуда кенг қўлланилади, масалан, таълим тизими, тарбия тизими, таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш шакллари ва методлари тизими ва ҳоказо. Ижтимоий тизимнинг турларидан бири ҳисобланган педагогик тизим – инсонларга ва ёш авлодга таълим ва тарбия бериш, таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш мақсадларига хизмат қилувчи турли структуравий ва функционал боғлиқ бўлган компонентлар мажмуидан иборат бўлади.

“Тизим” тушунчаси ўз моҳиятига кўра, иерархик жараён, чунки у тизим ҳақида тушунчаларнинг худди тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорлигини ифодаладиган, йирикроқ тизимнинг айрим қисми, ўзининг баъзи яхлитлиги ва шахсий бўлакчалари йиғиндисини кўзлайди. Тизимнинг муҳим жиҳати воқеликнинг ички таркибий қисмларига эгаллиги, ушбу қисмлар орасида поғанали буйсунишнинг юзага келиши ҳамда бу қисмларнинг нисбий мустақиллигида акс этишидир.

Шунингдек илмий адабиётларда “тизим” ва “система” иборалари синоним, айнан бир хил маъноли сўзлар тарзида қўлланади. Фалсафий комусий луғатда: “тизим”, система (қисмлардан иборат бутун) – ўзаро муносабат ва алоқада бўлган, муайян яхлитликни ҳосил қилувчи кўп қисмлар (элементлар) мажмуи, - деб таъриф берилган. Яна шу манбада куйидаги изоҳларни учратиш мумкин. “Система” – яхлит бир бутунлик сифатида ташкил топган объектни ифодаловчи ижтимоий-фалсафий категория. Одатда, системани энг муҳим умумий тарзида элементлар ўртасидаги ўзаро алоқалар бирлиги сифатида таърифлайдилар. “Система” тушунчаси ўз маъносига кўра “алоқа”, “элемент”, “бутун”, “бирлик”, “структура”, (элементлар ўртасидаги алоқалар схемаси) тушунчалари билан боғлиқ. Ушбу ўринда тизимли тадқиқ этишнинг асосий вазифалари: тизим элементлари, алоқалари ва структурасини, элементлар ўртасидаги боғлиқликни ажратишдир. Тизимнинг моҳиятини методологик тушунишга кўра тизимлилик объект ва ҳодисанинг ўз ҳоссаси деб эмас, балки фаолиятнинг аниқ бир мақсадга йўналтирилиши, тафаккурни ташкил этиш сифатида таърифланади.

Тизимлар классификацияси.

Классификация критерийси	Тизимлар синфи
Ташқи муҳит билан алоқасига кўра	Очиқ Ёпиқ Аралаш
Тузилишига кўра	Содда Мураккаб Катта
Вазифаларнинг табиатига кўра	Махсус Кўп вазифали (универсал)
Ривожланиш табиатига кўра	Барқарор Ривожланаётган
Ташкиллаштирилганлик даражасига кўра	Яхши ташкиллаштирилган Яхши ташкиллаштирилмаган (диффуз)
Хулқи (хатти-ҳаракати)нинг мураккаблигига кўра	Автоматик Ўз-ўзини ташкиллаштирувчи Башорат қилувчи Шаклни ўзгартирувчи
Элементлараро алоқасига кўра	Детерминистик Стохастик
Бошқарув тузилишига кўра	Марказлаштирилган Марказлаштирилмаган
Тайинланишига кўра (мақсад)	Ишлаб чиқарувчи Бошқарувчи Хизмат кўрсатувчи

Тизимларни таснифлаш бир неча омилларга боғлиқ бўлади. Инсон иштирокида ташкил этилган тизимлар **сунъий** тизимлар, табиатан мавжуд бўлган тизимлар эса **табiiй** тизим деб аталади.

Сунъий тизимни таҳлил қилиш тизимни ташкил этувчи барча компонентларини таҳлил қилишдан бошланади, яъни тизим қандай компонентлардан ташкил топган, унинг ички ва ташқи алоқалари қайсилар, бу тизим қайси мақсадга йўналтирилган, қаерда, қандай, нима учун фойдаланилади.

Моддий тизимлар, асосан моддий объектлар тўпламидан ташкил топади. Ўз навбатида моддий тизим анорганик (механик, химик) ва органик (биологик) тизимга ёки аралаш тизимга ажратилади. Моддий тизимлардан асосий ўринни ижтимоий тизим эгаллайди. Бундай тизимнинг хусусиятларидан бири инсонлар ўртасидаги муносабатларни акс эттиришдир.

Мавҳум тизимлар инсон онгининг маҳсули бўлиб, ҳар хил назариялар, билимлар, гипотезалардан иборат.

Ташқи муҳит билан алоқасига кўра тизимлар **ёпиқ** тизим қаттиқ мустаҳкамлаб қўйилган чегараларга эга. Унинг ҳаракатлари тизимни ўраб турган муҳитдан нисбатан мустақил. *Соат ёпиқ тизимга мисол бўла олади. Соатда унинг ўзаро боғлиқ қисмлари энергия манбайига уланиши биланоқ тўхтовсиз ва аниқ ҳаракат қилишни бошлайди. Соатда тўпланган энергия манбаи мавжуд экан унинг тизими атроф-муҳитдан мустақилдир.*

Очиқ тизим ташқи олам билан ўзаро боғлиқлиги билан изоҳланади. Энергия, ахборот, материаллар – бу тизимнинг чегараси орқали ташқи дунё билан алоқа қилиш объектларидир. Бундай тизим ўзини-ўзи таъминлай олмайди. У ташқаридан бўлган энергия, ахборот ва материалларга муҳтож. Бундан ташқари, очиқ тизим ташқи оламда юз бераётган ўзгаришларга мослашиш қобилиятига эга, акс ҳолда у ўз фаолиятини давом эттира олмайди. *Масалан сиёсий ҳукумат тизим сифатида очиқ бўлиши шарт.*

Педагогик фаолиятда таҳлил алоҳида ўрин тутаяди. “Таҳлил алоҳида илмий тайёргарликни, турли илмий услубларни мақсадли танлаш ва ўринли қўллаш, ўрганилаётган муаммо бўйича билимга эга бўлишни талаб этувчи фаолиятнинг мураккаб туридир”.

Таҳлил, мураккаб тафаккур операцияси ҳисобланиб, унинг ёрдамида предмет ва жараёнлар (ходисалар) аниқ ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида яхлит тарзда ёки алоҳида қисмларини турли белги ва хусусиятлари бўйича алоқадорлик даражасини белгилаб беради.

Таҳлил тушунчаси қуйидаги таснифларга эга:

1. Нарса, ҳодиса ва шу кабиларни моҳият, қонуният ва бошқа жиҳатлардан текшириш, ўрганиш иши;

2. Бирор нарса, маълумот ва шу кабиларни маълум нуқтаи назардан ўрганиш, баҳолаш;

3. Бирор нарсанинг таркибини белгилаш ва унинг моҳиятини тадқиқ этиш.

Педагогик фаолиятни такомиллаштиришда таҳлил амалий мазмун касб этиб, таълим-тарбиянинг сифатини таъминлаш учун хизмат қилади. Юзага келган педагогик муаммонинг (масалан, педагогик низо) сабабларини аниқлаш, уни кечишининг даврийлигини билиш учун, низонинг вужудга келишига таъсир кўрсатган омилларни, бунда аввало қайси қонуниятларга (табiiй ёки сунъий бўлиши мумкин) амал қилинишини билиш лозим бўлади.

Таҳлил, интеллектуал фаолиятнинг юқори босқичи ҳисобланиб, ҳодиса, жараён (жумладан педагогик жараённи), рақам ва далилларни алоқадорлик даражасини белгилаб беришда намоён бўлади. Таҳлил, фаолият шакли сифатида ривожланиб, бугунги кунда таҳлилнинг турли шакл ва усуллари вужудга келди. Негаки, ҳар қандай муаммони, шу жумладан педагогик фаолият доирасида вужудга келадиган “Х-визият”ларни конструктив кечишини таъминлаш учун таҳлил амалий аҳамият касб этади.

Таҳлилга (жумладан тизимли таҳлилга) бугунги кунда фаолиятнинг алоҳида тури сифатида қараб келинмоқда. Негаки, турли даражалардаги (тезкор, тактик ва стратегик) бошқарувда таҳлилий фаолиятнинг маҳсули бўлмиш шарҳ, маълумотнома, изох, ҳисобот, хабарнома, йўриқнома, мурожаатнома кабиларга ҳаётимизнинг турли соҳаларининг равнақини таъминлаш мақсадида мурожаат этиб келинмоқда. Таҳлилий фаолият маҳсули ижтимоий тараққиётнинг ривожланиш жараёнини босқичларга ажратиб, ижобий ва салбий жиҳатларини белгилаб, бажариладиган галдаги вазифаларни аниқлаб олиш учун амалий хизмат қилади. Бунда таҳлилнинг нисбатан мукамал тури сифатида тизимли таҳлил алоҳида ўрин тутаети.

Тизимли таҳлил – бу бир қанча фанлар (математика, кибернетика, синергетика ва ҳ.к.) негизида ҳосил бўлган илм соҳаси ҳисобланади ва ўрганилаётган объектнинг тизимли масалаларини аниқлаш, уларни тасаввур этишда моделлаштиришдан фойдаланиш, шулар асосида турли алтернатив йўллар (қарорлар)ни шакллантириш ҳамда улар асосида оптимал вариантни танлашга ёрдам берувчи билимларни ўз ичига жамловчи соҳа ҳисобланади.

Тизимли таҳлил деб, мураккаб ҳисобланган ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, илмий характерга эга бўлган масалаларни ўрганиш учун қўлланиладиган таҳлилий воситалар (усуллар) ёрдамида амалга ошириладиган таҳлил турига айтилади.

Тизимли таҳлил – аниқ мақсадли илмий тадқиқот фаолиятининг тури булиб, бунда тадқиқотчи диққат-эътибори илмий билимлар ҳақида уларнинг

шакли, мазмуни, шунингдек, батафсил текшириш, аниқ тушунча ва тасдиқларни илгари суриш даражасига мувофиқ мақбул тасаввурни яратишга қаратилган бўлади.

Тизимли таҳлил – мураккаб тизимларнинг шаклланиши, фаолият кўрсатиши, парчаланиш жараёнлари, қарама-қаршиликлар вужудга келиши, ривожланиши ва ҳал этилиши жараёнларининг умумий қонуниятлари, шунингдек мураккаб тизимлардаги мақсадларни синтез қилиш қонунларини ўрганади.

Тизимли таҳлил тушунчасининг турлича талқинлари мавжуд:

- муаммони ўрганишнинг комплекс шакли;
- тизимли ёндашув асосидаги таҳлил тури;
- давлат бошқарувида фойдаланиладиган услуб;
- фанлараро фан;
- тизимлар назарияси асосидаги услубият.

Умуман, **тизимли таҳлил** деганда тизимли ёндашув асосида умумдавлат ва амалий қийин муаммоларни ечишни таъминлаб берувчи услубиятлар воситасининг йиғиндиси тушунилади.

Тизимли ёндашув – умумий ва кенг тушунча бўлиб, тизим концепсияси асосида турли ҳодиса ва объектларни кўриб чиқишни ўзида қамраб олади. Тизимли ёндашув илмий тадқиқот методологиясида муҳим аҳамиятга эга. Унинг асосий вазифаси мураккаб объектлар - ҳар хил тип ва туркумга мансуб тизимларни ўрганиш ва тузиш методларини ишлаб чиқишдан иборат. Халқаро муносабатларда кўп поғонали, иерархик, ўзини ўзи уюштирувчи объектларни ўрганишда мазкур методдан кенг ва самарали фойдаланилади.

Тизимли ёндашув, бу объектни яхлит мажмуа сифатида ўрганишга асосланган методология, илмий англашни таъминловчи “йўл”дир. Тизимли ёндашув ўрганилаётган объектни ягона мақсад билан бирлаштирилган ўзаро боғлиқ тизимлар мажмуаси сифатида кўришга ҳамда унинг ички ва ташқи алоқаларининг интеграциялашган хусусиятларини очиб беришга имкон беради.

Фанда, тизимли ёндашув турли фан соҳаларининг вакиллари томонидан шакллантирилган. Тизимли ёндашув, бу ўзаро алоқадор бўлган жиҳатларни қамраб олган мажмуа бўлиб, таҳлилни амалга оширишда методология вазифасини бажара олади. Булар:

– тизимли – хоссавий (элементли), тизим нималардан таркиб топган? деган саволга жавоб топиш учун хизмат қилади;

– тизимли - структуравий, тизимни ички тузулишини, унинг таркибларини таъминлашувини белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - функционал, тизим ва уни вужудга келтирувчи қандай вазифаларни бажаришини ажратиб бериш учун хизмат қилади;

– тизимли - коммуникатив, тизимнинг бошқа тизимлар билан горизонтал ва вертикал алоқадорликларни моҳиятини белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - интегратив, тизимни сақланиш механизми, сақланиш омиллари ва такомиллашуви белгилаш учун хизмат қилади;

– тизимли - тарихий, “тизим қандай шаклланган?”, “ривожланиш давомида қандай босқичлардан ўтган?”, “тизимни истиқболи қандай?” деган саволларга жавоб бериш учун хизмат қилади.

Кўриниб турибдики, тизимли ёндашув, бу тизимли таҳлилни амалга ошириш йўлини белгилаб бериш учун хизмат қиладиган мажмуа ҳисобланади.

Тизимли таҳлилнинг бир қатор **функциялари** (вазифалари) мавжуд бўлиб, улар ҳақида аниқ тушунчага эга бўлиш, таҳлилий фаолиятни мазмундорлигини таъминлаш учун хизмат қилади. Уларнинг муҳимларини келтириб ўтамиз:

Тизимли таҳлилнинг бошқарувчанлик функцияси бошқарув жараёнини турли босқичларида қарор қабул қилишга тайёргарлик кўриш, қарор қабул қилиш, қарорни жорий этиш ва қарор ижросини назоратини амалга ошириш учун ахборот билан таъминлайди.

Тизимли таҳлилнинг диагностик функцияси жараённи кечиши ёки фаолият давомида юзага келган ҳолат (вазият), яъни жорий ҳолат ҳақида объектив тасаввур(манзара)ни шакллантиради (тасвирлайди).

Тизимли таҳлилнинг огоҳлантирувчи функцияси жараённи кечиши давомида вужудга келиши мумкин бўлган эҳтимолий муаммо, турли шакл ва кўринишдаги хавф (X визитлар) ва низолар ҳақида огоҳлик бериб, уларни баратараф этиш учун (уларга конструктив тус бериш учун) хизмат қилади.

Тизимли таҳлилнинг билиш – ментал функцияси, фаолият давомида юзага келган ҳолатнинг моҳиятини англаш учун, бошқарувни амалга оширишда қўлланилаётган усулларни, ёндашувларни, кадриятларни, бир сўз билан айтганда бошқарув менталлигини ўзгартириш учун хизмат қилади.

Таҳлил, нафақат педагогик жараённи режалаштириш ва бошқаришни амалга оширишда, балки маиший ҳаётни турли даврида ҳар бир инсон томонидан турли манфаатдорлик эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Умуман олганда тизимли таҳлил ресурслар билан чамбарчас боғлиқдир, чунки ҳар қандай масала ечими ресурсларни талаб қилади.

Табиат ва жаmiатда ресурсларнинг қуйидаги асосий турлари мавжуд:

1. Модда – Менделеев даврий жадвалида келтирилган элементлар табиатдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни ташкил этувчи асосий моддалар ҳисобланади.

2. Қувват– ресурсларнинг тўла ўрганилмаган тури бўлиб ҳисобланади. Бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтишда сарфланади ва қайтарилмайди.

3. Ахборот – ресурсларнинг бир тури бўлиб ҳисобланади. Маълум нарса, ҳодиса, жараёнларни ифодаловчи маълумот.

4. Инсон – жаmiятнинг иқтисодий, ижтимоий маъносини ифодаловчи асосий ресурсларидан бири бўлиб ҳисобланади, илм, интеллект ташувчи асосий жонзотдир.

5. Макон – атроф-муҳитнинг тарқалганлик даражасини ифодаловчи ресурс ҳисобланади.

6. Вақт – қайтариб бўлмайдиган ресурс ҳисобланиб, вақт ўтиши билан ҳолат ўзгаради, ҳақиқат ўзгаради.

Мана шу ресурслардан келиб чиққан ҳолда айтиш лозимки, инсон турли “майдон”ларга жойлаштирилади, масалан энергетик, информацион, ижтимоий, моддий, вақтинчалик ва ҳ.к. Масалан, эрталаб туриб университетга ўқишга келиш масаласини кўриб чиқайлик. Бу масала юқорида санаб ўтилган жиҳатларнинг барчасини қамраб олади десак муболаға бўлмайди: 1) моддий, физик жиҳат – талаба маълум бир юкни, китоб, дафтар ва ҳ.к.ни маълум масофага кўчириб ўтиши лозим; 2) энергетик жиҳат – киши маълум бир масофага юриш учун маълум миқдорда энергия сарф қилади; 3) информацион жиҳат – университетга етиб бориш учун автобус, маршрут, университетнинг жойлашуви ҳақида маълумотга эга бўлиши лозим; 4) инсоний жиҳат – масалан, автобусда бориш учун автобусни ҳайдовчи бошқариши керак; 5) ташкилий жиҳат – университетга етиб бориш учун автобус, транспорт, маршрутларнинг ташкиллаштирилганлиги; 6) макон, жой – маълум бир масофага кўчиб ўтиши; 7) вақт жиҳати – университетга бориш учун маълум вақт сарфланади, мана шу ўтган вақт мобайнида қайтариб бўлмайдиган ҳодиса ва жараёнлар содир бўлади.

Бир ресурсни муҳимлик даражасини кўтариш бошқа ресурсларнинг ҳам муҳимлигини оширади.

Масалан, кўмирнинг ёқилиши натижасида иссиқлик энергияси ишлаб чиқилади, иссиқлик энергияси эса овқат тайёрлаш учун муҳим, овқат эса инсон томонидан биологик энергия ишлаб чиқариш учун муҳим ҳисобланади, биологик энергия эса маълум маълумот, информация олиш, масала ечиш учун зарур ҳисобланади. Масала ҳақида маълумот таҳлил қилиш ва қарор қабул

қилиш учун зарур бўлади. Умуман олганда, инсон шундай жараёнларнинг содир бўлишида асосий сабабчиси ҳисобланади.

Ижтимоий тараққиётни таъминлашда таҳлилий фаолиятнинг тутган ўрнини инобатга олсак, уни ижтимоий аҳамиятлилик даражаси қай даражада юқори эканлигини тушуниш қийин эмас. Негаки, айнан таҳлилий манба (диссертация, монография, илмий мақола, шарҳ, ҳисобот, маълумотнома, такриз ва бошқа шу шаклдаги манба бўлиши мумкин) воситасида соҳа вакиллари стратегик мазмунга эга бўлган масалаларни мазмун-моҳиятини изоҳлаб, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳалар тараққиётини таъминлашнинг асосий вазифаларини белгилаб беради.

1.2. Олий таълим тизими: таркиби, мақсад ва вазифалари.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонунига асосан Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади (9-модда):

- давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари;

- таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар;

- таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади (10-модда):

мактабгача таълим;

умумий ўрта таълим;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

олий таълим;

олий ўқув юртидан кейинги таълим;

кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

мактабдан ташқари таълим.

Кейинги йилларда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларига ҳамда халқаро стандартлар талабларига мос келадиган **олий таълим тизимини** яратиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Худудларда янги олий таълим муассасаларининг ташкил этилиши, кадрлар тайёрлашнинг замонавий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари ҳамда сиртки ва кечки бўлимларнинг очилиши, олий таълим муассасаларига

қабул квоталарининг оширилиши мазкур йўналишдаги муҳим ислохотлар ҳисобланади.

“Олий таълим” атамаси заминиди иқтисод, фан, техника ва маданият соҳасида фаолият олиб борувчи, иш мобайнида илм-фан, маданият, техника янгиликларини қўллаган ва ўз устида ишлаган ҳолда назарий ва амалий муаммоларни бартараф этувчи юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш тушунилади.

Олий таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

олий таълимни иқтисодиётнинг тармоқ ва соҳалари учун юқори малакали кадрларни тайёрлашга қаратилганлиги;

таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

олий таълимни умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ва олий ўқув юртидан кейинги таълимлар билан узлуксизлиги ва узвийлиги;

таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;

таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;

билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

олий таълим тизимида давлат ва жамият бошқарувини уйғунлаштириш;

олий таълим, фан ва ишлаб чиқаришни интеграциялаш.

Олий таълимнинг асосий мақсади ва вазифалари.

Мамлакатнинг истиқболини ҳисобга олган ҳолда замон талабларига жавоб бера оладиган малакали, рақобатбардош, юксак билимли, республиканинг илм-фан, маданият, иқтисод, ижтимоий соҳаларини ривожлантиришда ўз ҳиссасини қўшадиган, мустақил фикрлай оладиган, юксак маънавиятга эга бўлган юқори салоҳиятли мутахассисларни тайёрлаш **олий таълимнинг асосий мақсади** ҳисобланади.

Олий таълимнинг асосий вазифаларига қуйидагилар кирди:

давлат таълим стандарти, малака талаблари, ўқув режа ва ўқув фан дастурларга мувофиқ ўқитиш сифатини таъминлаш;

ўқув жараёнини (амалиёт, стажировка) кадрлар истеъмолчиларининг таклифларини инобатга олган ҳолда ташкил этиш; олий малакали мутахассислар, шунингдек илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш;

илм-фан, маданият, техника, технологиялар, иқтисоднинг замонавий ютуқлари, мамлакатнинг иқтисоди ва маданиятининг ижтимоий истиқболини ҳисобга олган ҳолда кадрлар тайёрлаш услубларини тизимли такомиллаштириш;

ёшларда инсонпарварлик руҳиятини шакллантириш, уларнинг тарбиясига миллий ватанпарварлик ғояси асосида умуминсоний қадриятларни ҳамда Ватанга, жамиятга, оилага ва атроф-муҳитга муҳаббатни сингдириш;

ўқитишнинг интерфаол усуллари, инновацион педагогик ҳамда ахборот коммуникацион технологияларини, мустақил таълим олиш, масофавий таълим тизимини амалиётга жорий қилиш;

олий таълимда фан ва ишлаб чиқариш уйғунлиги механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш;

илмий-педагогик кадрлар ва таълим олувчиларнинг илмий–ижодий фаолияти, илмий тадқиқотлари ёрдамида фан, техника, технологияларни ривожлантириш, олинган натижаларни мамлакат иқтисодиётида ва таълим жараёнида қўллаш бўйича тавсиялар тайёрлаш;

давлат ва нодавлат олий таълим муассасаларини ривожлантириш асосида таълим хизматлари бозорида рақобатни юзага келтириш;

олий таълим муассасаларини бошқаришни такомиллаштириш ва мустақиллигини кенгайтириш, жамоат бошқарувини васийлик кенгашлар шаклида олиб бориш;

таълим ва кадрлар тайёрлаш сифатини таъминлаш борасида илмий, услубий тадқиқотларни олиб бориш, битирувчиларни касб йўллаш ҳамда меҳнат билан бандлиги мониторингини олиб бориш;

олий таълим соҳасида ўзаро фойдали халқаро ҳамкорлик алоқаларни ривожлантириш.

Олий таълим тизими қуйидагилардан иборат:

давлат таълим стандарти ва малака талабларига мувофиқ таълим йўналишлари ва мутахассисликлар бўйича таълим дастурларининг бажарилишини таъминлайдиган давлат ва нодавлат олий таълим муассасалари;

олий таълимни норматив-ҳуқуқий ва илмий-услубий таъминоти бўйича тадқиқот ишларини олиб борувчи илмий-педагогик муассасалар;

олий таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органлари, шунингдек, уларга бўйсинувчи корхона, муассаса ва ташкилотлар.

Олий таълим икки босқичдан иборат: бакалавриат ва магистратура.

бакалавриат — ўрта махсус, касб-ҳунар таълими негизида олий таълим йўналишларидан бири бўйича фундаментал билимлар берадиган, ўқиш муддати тўрт йилдан кам бўлмаган таянч олий таълим;

магистратура — бакалавриат негизида ўқиш муддати камида икки йил бўлган аниқ мутахассислик бўйича олий таълим;

бакалавр, магистр — олий таълимнинг тегишли босқичига мувофиқ дастурларни муваффақиятли ўзлаштирган шахсларга бериладиган академик даражалар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон Қарорида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, тасарруфида олий таълим муассасалари мавжуд вазирлик ва идораларнинг 2018/2019 ўқув йилидан бошлаб:

алоҳида таълим йўналишлари бўйича ўқиш муддати камида уч йил бўлган бакалаврият ҳамда камида бир йил бўлган магистратурани жорий этиш, бунда магистратурада мутахассислар тайёрлашни ишлаб чиқариш (амалий) (камида бир йил) ва илмий-педагогик (камида икки йил) йўналишларга ихтисослашган дастурлар асосида ташкил этиш;

олий таълим муассасалари бакалавриятига қабул қилиш квоталаридан ташқари хорижий фуқароларни суҳбат асосида тест синовларисиз ўқишга қабул қилиш тўғрисидаги таклифларига розилик берилди.

Олий таълим муассасаларида бакалавр ва магистрларни тайёрлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 343-сон “Олий таълимнинг давлат таълим стандартлари. Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари Классификатори”га мувофиқ олиб борилади.

Олий таълим муассасаси Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари Классификаторига мувофиқ меҳнат бозори талабларидан келиб чиқиб, бакалавриятнинг янги таълим йўналиши ва магистратуранинг янги мутахассислигини очиш бўйича таклифлар бериш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасида олий таълим муассасаларининг қуйидаги турлари мавжуд: **университет, академия, институт** (қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ мавқе (статуси) уларга тенглаштирилган бошқа олий таълим муассасалари).

Университет:

таълимнинг бир неча йўналишларида олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим беради;

турли соҳалардаги мутахассисларни малакасини оширади ва қайта тайёрлайди;

фаннинг турли йўналишларида фундаментал, амалий ва инновацион илмий тадқиқотларни амалга оширади;

хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда кўшма дастурлар асосида кадрлар тайёрлашни амалга оширади;

тааллуқли илм соҳаси бўйича таянч илмий-услубий маркази ҳисобланади.

Академия:

таълим соҳасида маълум белгиланган олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим беришга мўлжалланган таълим дастурларини бажаради;

муайян соҳа мутахассисларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашни амалга оширади;

фан, маданият ёки санъатнинг аниқ соҳаларида фундаментал, амалий ва инновацион илмий тадқиқотларни амалга оширади;

хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда кўшма дастурлар асосида кадрлар тайёрлашни амалга оширади фаолияти соҳасида етакчи илмий ва услубий марказ ҳисобланади.

Институт:

таълим ва фаннинг маълум бир соҳасида олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг айрим дастурларини амалга оширади;

маълум бир соҳада ва ҳудуддаги мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш билан шуғулланади;

хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда кўшма дастурлар асосида кадрлар тайёрлашни амалга оширади фундаментал, амалий ва инновацион илмий тадқиқот ишларини олиб боради.

1.3. Олий таълимда менежмент ва маркетинг асослари.

Ҳозирги вақтда менежмент жамият ҳаётининг деярли барча томонларида акс этувчи мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ҳисобланади.

Менежмент- инглиз тилининг Оксфорд луғатида берилган таърифга биноан - бошқарув ҳокимияти ва санъати; ресурсларни бошқариш бўйича алоҳида моҳирлик ва маъмурий кўникмалар тушунилади.

Менежмент - бу бошқарув, яъни ресурсларни, одамларни бошқариш, самарали фаолият олиб бориш ва фойда олишни билиш, уни кўпайтириш жараёнидир. Шу нуқтаи назардан бошқарув — бу ўзига хос юксак санъат ва маҳоратни талаб қилувчи танлов, шу танлов асосида қарор қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат қилишдир.

Менежмент – бу хўжалик юритиш самарадорлигини ошириш, бозор эҳтиёжлари ҳамда умуман жамият эҳтиёжларини қондириш, фойдани ошириш мақсадида дастурли-мақсадли бошқариш, илмий-техник ишланмаларни прогнозлаш ҳамда жорий ва истиқболли режалаштириш, ишлаб чиқаришни

ташкил этиш, маҳсулот ва хизматларни сотиш тизими ҳисобланади. Менежментда икки муҳим соҳа мавжуд – маркетинг ва инновация.

Инновация – бу янги товарларни, хизматларни, технологияларни ва бошқариш жараёнларини юқорироқ сифатда ишлаб чиқишдир. Менежмент охириги натижаларга эришиш учун ҳамкорликдаги фаолиятни мувофиқлаштириш мақсадида алоҳида одамларга ёки жамоага тизимли таъсир кўрсатишни таъминлайди.

Менежментнинг асосий инструментлари – башоратлаш, режалаштириш, ташкил қилиш, назорат, мувофиқлаштириш, фаоллаштириш ва одамларни мотивлаштириш.

Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни “Таълим тизимини бошқариш” деб аталган IV-боб 25-27 моддаларида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, Таълимни бошқариш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларининг, Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг таълим соҳасидаги ваколатлари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар киради (25-модда):

таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органларига раҳбарлик қилиш;
таълимни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш;

таълим муассасаларини аккредитациядан, педагог, илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартибини белгилаш;

бошқа давлатларнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларини тан олиш ва ҳужжатларнинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш;

давлат таълим стандартларини тасдиқлаш;

давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш;

давлат грантлари миқдори ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш;

давлат олий таълим муассасасининг ректорларини тайинлаш;

таълим олувчиларни аккредитация қилинган бир таълим муассасасидан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Таълимни бошқариш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларининг ҳуқуқ доирасига қуйидагилар кирди(26-модда):

таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш;

таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услуб масалаларида уларга раҳбарлик қилиш;

давлат таълим стандартлари, мутахассисларнинг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;

ўқитишнинг илғор шакллари ва янги педагогик технологияларни, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;

таълим муассасаларида ҳуқуқий таълим ва тарбияга, мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини ҳисобга олган ҳолда таълим дастурларини мунтазам такомиллаштириш;

ўқув ва ўқув-услугият адабиётларини нашр этишни ташкил қилиш;

таълим олувчиларнинг якуний давлат аттестацияси ва давлат таълим муассасаларида экстернат тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш;

давлат олий таълим муассасасининг ректорини тайинлаш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасига таклифлар киритиш;

педагог ходимларни тайёрлашни, уларнинг малакасини оширишни ва қайта тайёрлашни ташкил этиш;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг таълим соҳасидаги ваколатлари (27-модда):

таълим муассасалари фаолиятининг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш эҳтиёжларига мувофиқлигини таъминлайдилар;

таълим муассасаларини ташкил этадилар, қайта ташкил этадилар ва тугатадилар (республика тасарруфида бўлган муассасалар бундан мустасно), уларнинг уставларини рўйхатга оладилар;

ўз ҳудудларидаги таълим муассасаларини ваколат доирасида молиялаш миқдорларини ва имтиёзларни белгилайдилар;

таълим сифати ва даражасига, шунингдек педагог ходимларнинг касб фаолиятига бўлган давлат талабларига риоя этилишини таъминлайдилар;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

Қонуннинг 28-моддаси “Таълим муассасасини бошқариш” деб аталади. Бунга асосан таълим муассасасини унинг раҳбари бошқаради.

Таълим муассасаларида қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият кўрсатадиган жамоат бошқаруви органлари ташкил этилиши мумкин.

Таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органлари билан нодавлат таълим муассасалари ўртасидаги ўзаро муносабатлар Қонуннинг 29-моддасида белгилаб берилган. Яъни таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органлари нодавлат таълим муассасаларида таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилади.

Нодавлат таълим муассасалари таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, аккредитация қилган органлар уларнинг фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ тўхтатиб қўйишга ҳақли.

Нодавлат таълим муассасаларига қабул давлат ўқув юртлири учун белгиланган тартибда ва муддатларда амалга оширилади.

Олий таълим бошқарув органи Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПФ-5763-сон «Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4391- сонли Қарори қабул қилинди.

Қарорга асосан қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси **Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий вазифалари** этиб белгиланди:

олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими соҳасида замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлашга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва чет тилларини чуқур ўзлаштирган кадрларни тайёрлашнинг юқори даражаси ва сифатини таъминлаш;

идоравий мансублигидан қатъи назар барча олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш, ўқув-педагогик ва илмий-услубий раҳбарликни амалга ошириш, мутахассислар тайёрлаш сифати, таълим мазмуни ва даражасини давлат таълим стандартлари ва малака талабларига мослигини таъминлаш;

таълимнинг янги педагогик технологиялари ва ўқитиш услубларини жорий этишнинг халқаро амалиётга мувофиқ таълим жараёнини ташкил этиш, ўқув режалари ва фан дастурларини такомиллаштириш, ўқитишнинг замонавий шакллари ва ахборот-коммуникация технология воситаларини жорий этган ҳолда ўқув жараёнини сифат жиҳатидан янгилаш;

иктисодиёт тармоқлари, фан ва ижтимоий соҳани ривожлантириш эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълим йўналишлари ва мутахассисликларини оптималлаштириш, ишлаб чиқариш ва бошқа корхоналарда талабалар амалиётини ташкил этиш;

олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг маънавий-ахлоқий мазмунини кучайтириш, ёшларни мустақиллик ғояларига садоқат, миллий қадриятларга ҳурмат, инсонпарварлик ва юксак маънавий ғоялар асосида ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ёт ғоя ва мафкураларга қарши иммунитетни мустаҳкамлаш;

олий таълим муассасаларида илмий-тадқиқот ишларини самарали ташкил этиш, тадқиқот натижаларини амалиётга кенг жорий этиш, илмий ишланмаларни тижоратлаштириш, олий таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро мустаҳкам интеграциясини таъминлаш, илмий-тадқиқот ишларига иқтидорли ёшларни кенг жалб этиш ҳамда уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;

таълим муассасаларини зиммасига юкланган вазифаларни юқори профессионал даражада бажаришга қодир раҳбар ва педагог кадрлар билан таъминлаш, уларни тизимли рағбатлантириш чораларини кўриш;

олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш ва такомиллаштириш, уларнинг касбий маҳорати сифати ва даражасини мунтазам ошириб бориши учун шароитлар яратиш, хорижий давлатларда малака ошириш ва стажировка ўташни ташкил этиш;

замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш орқали талабалар, ўқитувчилар ва ёш тадқиқотчиларнинг жаҳон таълим ресурслари, илмий адабиётлар электрон каталоги ва маълумотлар базасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

ҳалқаро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, ҳамкорликдаги қўшма олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълим дастурларини амалга ошириш, соҳада эришилган ютуқларни халқаро миқёсда кенг ёритиш;

иш берувчиларнинг эҳтиёжлари ва таклифлари, илғор хорижий тажриба, иқтисодиётнинг реал секторидаги таркибий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда касб-ҳунар коллежларида меҳнат бозорида талаб юқори бўлган мутахассисларни тайёрлаш учун ўқув режалари ва дастурлар ишлаб чиқилишини ташкил этиш;

ўқув ва илмий лаборатория базаларини модернизация қилиш, замонавий асбоб ускуналар билан жиҳозлаш, спорт соғломлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш.

Олий таълим тизимида ҳам муаммолар мавжуд бўлиб, улар ҳали тўла ечимини топгани йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон Қарорида олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишга, республикада амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар, ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги янгиланишларда ушбу муассасаларнинг фаол иштирокини таъминлашга тўсиқ бўлаётган бир қатор муаммолар кўрсатиб берилди, хусусан:

биринчидан, олий таълим тизимида ўқитишни ташкил этиш жараёни, таълим олаётган талабалар билимини баҳолаш тизими бугунги кун талабларига жавоб бермаяпти;

иккинчидан, профессор-ўқитувчиларнинг фаолиятини, билимини ва педагогик кўникмасини баҳолашнинг замонавий тизими мавжуд эмаслиги таълим сифатига салбий таъсир кўрсатмоқда;

учинчидан, олий таълим муассасаларига кириш тест саволлари абитуриентнинг мантиқий фикрлаш қобилиятини аниқлаш имконини бермаётганлиги иқтидорли ёшларни олий таълим муассасаларига қабул қилишда муаммолар келтириб чиқармоқда;

тўртинчидан, олий таълим муассасаларидаги таълим жараёни устидан самарали жамоатчилик назоратининг ўрнатилмаганлиги ушбу соҳада кўплаб муаммоларнинг, энг аввало, коррупция ҳолатларининг сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда;

бешинчидан, олий таълим муассасаларининг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ва тизимли ўзгаришлардаги иштироки ҳамда ташаббускорлиги сезилмаяпти, уларнинг ушбу йўналишдаги фаолияти ханузгача қониқарсиз бўлиб қолмоқда;

олтинчидан, республикамизда олиб борилаётган туб ислохотларнинг мазмуни ва моҳиятини оммавий ахборот воситалари орқали халқимизга, кенг жамоатчиликка тушунтиришда олий таълим муассасаларининг фаол иштироки йўлга қўйилмаган;

еттинчидан, олий таълим муассасалари инновацион ва технологик ғоялар билан фикр алмашадиган мулоқот марказларига айланмаган, тегишли соҳаларда мавжуд муаммо ва камчиликларни тизимли ўрганиш, таҳлил қилиш ва уларнинг ечими бўйича таклиф киритиш борасида профессор-ўқитувчилар, ёш олимлар ва талабаларнинг ташаббус кўрсатишлари учун зарур шарт-шароитлар яратилмаган.

Юқорида кўрсатилган муаммоларни ечимини топиш, хусусан бошқарувни оптималлаштириш борасида қатор ишлар амалга оширилмоқда.

2019 йил 11 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5763-сон Фармони қабул қилинди. Фармонга асосан Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш, соҳада давлат бошқаруви самарадорлигини янада ошириш, тизимдаги муассасаларнинг сифатли фаолият юритишини таъминлаш орқали юқори малакали мутахассислар тайёрлашни ташкил этиш мақсадида, шунингдек 2017 -2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясига мувофиқ қуйидагилар олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари этиб белгиланди:

олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими соҳасида замонавий ва мустақил фикрлайдиган, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, билимли ҳамда юқори малакали кадрлар тайёрлаш;

олий таълим муассасаларида касбий фаолият йўналишида замонавий билим ва малакага эга, ахборот-коммуникация технологиялари ҳамда чет тилларини ўзлаштирган кадрлар тайёрлаш сифатини таъминлаш;

барча олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини ўқув-педагогик ва илмий-услубий, шунингдек уларда мутахассислар тайёрлаш сифати, таълим мазмуни ва даражасини давлат таълим стандартлари ҳамда малака талабларига мувофиқлигини таъминлаш;

замонавий педагогик технологиялар ва ўқитиш услубларидан кенг фойдаланиш асосида ўқув режалари ва фан дастурларини такомиллаштириш, таълим жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш ҳамда ўқитишнинг илғор шакллари, ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш;

таълимда маънавий-ахлоқий мазмунни кучайтириш, ёшларни, мустақиллик ғояларига садоқат, миллий қадриятларга ҳурмат, инсонпарварлик ва юксак маънавий ғоялар асосида ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишларини ташкил этиш;

олий таълим муассасаларида илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини ошириш, тадқиқот натижаларини амалиётга кенг жорий этиш, илмий ишланмаларни тижоратлаштириш, олий таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро мустаҳкам интеграциясини таъминлаш, илмий-тадқиқот ишларига иқтидорли ёшларни жалб қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;

зиммасига юкланган вазифаларни самарали ва юқори профессионал даражада бажаришга кодир раҳбар ва педагог кадрларни танлаш ҳамда олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини бундай мутахассислар билан таъминлаш, тизимли рағбатлантириш ишларини олиб бориш;

раҳбар ва педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш, такомиллаштириб бориш, уларнинг касбий маҳорати сифати ва даражасини ошириш учун шароитлар яратиш, жумладан хорижий давлатларда малака ошириш ва стажировка ўташни ташкил этиш, ўқув жараёнларига хорижлик олимлар, ўқитувчилар ва юқори малакали мутахассисларни жалб қилиш;

талабалар, ўқитувчилар ва ёш тадқиқотчиларнинг жаҳон таълим ресурслари, илмий адабиётлар электрон каталоги ва маълумотлар базасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

илғор халқаро тажрибалар асосида таълим тизимини такомиллаштириш, халқаро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, ҳамкорликдаги қўшма олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими дастурларини амалга ошириш, таълим соҳасида эришилган ютуқларни халқаро миқёсда кенг ёритиш;

иш берувчиларнинг эҳтиёжлари ва таклифларидан ҳамда хорижий тажрибадан келиб чиқиб, шунингдек иқтисодиётнинг реал секторидаги таркибий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда касб-хунар коллежларида меҳнат бозорида талаб этиладиган мутахассисларни тайёрлаш учун ўқув режалари ва дастурлар ишлаб чиқилишини ташкил этиш.

Олий таълимда маркетинг. Бозор муносабатларига ўтилиши, бюджетдан молиялаштиришнинг етарли эмаслиги олий ўқув юртлирини бюджетдан ташқари маблағларни қидириш билан шуғулланишга мажбур этади. Олий ўқув юртида тижорат фаолияти қуйидаги асосий шаклларга эга бўлиши мумкин: ишлаб чиқариш, лойиҳалаш, илмий ва ўқув фаолияти. Уларни ривожлантириш ва техник жиҳатдан қўшимча жиҳозлаш олий ўқув юртининг бухгалтерия ҳисоби ва хўжалик тизимларини янгилаш ва такомиллаштиришни талаб этади.

Пулли таълим хизматлари ҳам давлат олий ўқув юртларига бюджетдан ташқари қўшимча даромадлар келтиради.

Олий ўқув юртида тижорат фаолиятининг ривожланиши унинг етарли миқдордаги ресурслари (илмий-педагогик кадрлар ва моддий-техника базаси), шунингдек кўрсатилаётган хизматларга аҳолининг тўловга қобилиятли талаби билан қувватланиши лозим.

Олий ўқув юрти ва ўқув-илмий, ишлаб чиқариш тижорат тузилмалари ўртасида қўшимча маблағларни жалб қилишга доир ўзаро муносабатлар ҳамда

ҳисоб-китоблар тартиби махсус низомлар ёки шартномалар билан белгиланади.

Бюджетдан ташқари асосий ўқув ва илмий фаолиятига чет эллик талабаларни пулли асосда ва шартнома асосида ўқитиш, қўшимча пулли таълим хизматлари кўрсатиш, хўжалик шартномаларига мувофиқ илмий фаолият билан шуғулланишни киритиш мумкин.

Таълим муассасалари ўз уставида назарда тутилган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин:

- таълим муассасасининг асосий фондлари ва мол-мулкани реализация қилиш ва ижарага бериш;
- товарлар, асбоб-ускуналар билан савдо қилиш;
- воситачилик хизматлари кўрсатиш;
- бошқа (шу жумладан таълим) муассасалар ва ташкилотлар фаолиятида ўз улуши билан иштирок этиш;
- акциялар, облигациялар, қимматли қоғозлар харид қилиш ва уларга даромадлар (дивидендлар, фоизлар) олиш;
- даромад келтирувчи бошқа хил операцияларни амалга ошириш.

Ҳозирги вақтда жаҳонда кенг тарқалган “**маркетинг**” тушунчаси бозорни эгаллаш билан боғлиқ фаолиятни англатади.

Кўпчилик маркетингни товарларни сотиш билан боғлайди. Аммо сотиш тизимининг вазифаси харидорни ишлаб чиқарилган маҳсулотни харид қилиш лозимлигига ишонтиришдан иборат бўлса, маркетинг фаолияти истеъмолчига нафақат бугун, балки эртага ҳам керак бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳамда хизматларни кўрсатишни назарда тутаяди.

Маркетинг – бозор муаммоларини ечишга нисбатан комплекс ёндашув. У товар ҳаракатининг барча босқичларини – эҳтиёжларни ва товарга бўлган талабни ўрганиш, ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш дастурларини ишлаб чиқишдан сотувдан кейинги хизмат кўрсатишни ташкил этиш ва янги товарларга бўлган эҳтиёжларни шакллантиришга қадар қамраб олади.

Маркетингнинг бош қондаси – истеъмолчига амалда зарур бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш, унга ўз эҳтиёжларини аниқлашга ёрдам бериш, истеъмолчини тўлақонли қондирадиган маҳсулот ва хизматларга талабни шакллантириш.

Маркетинг – бозор фаолиятини пухта ўйлаб ташкил этиш. У қуйидаги асосий йўналишларни ўз ичига олади:

- эҳтиёжлар ва талабни таҳлил қилиш, ўрганиш ва прогноз қилиш;
- бозорда ўз ўрнини топиш, сотувларнинг эҳтимол тутилган даражасини аниқлаш;
- товарни ишлаб чиқиш ва уни ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

- нархни белгилаш;
- реклама;
- сотувни ташкиллаштириш ва рағбатлантириш.

Маркетинг ёндашуви асосида бозорни самарали бошқариш кам харажат билан кўп даромад олишни таъминлашга қаратилган ахборот йиғиш, бозор тадқиқотларини ўтказиш, рекламани ташкил этиш, сотув операцияларини амалга ошириш ва хизматлар кўрсатишни англатади.

Маркетинг-микс (4P сиёсати) – маркетингларга маркетинг мажмуасини ишлаб чиқишга ёрдам берувчи машҳур схема. У маркетинг дастури билан камраб олиниши лозим бўлган тўрт соҳани кўрсатади:

- **Product** – эътиборни тортиш, харид қилиш, фойдаланиш ёки истеъмол қилиш учун бозорга таклиф қилиниши, бирон-бир эҳтиёжни қондириши мумкин бўлган ҳар қандай нарса. Жисмоний объект, хизмат, шахс, жой, ташкилот ёки ғоя бўлиши мумкин.
- **Price** – миқдор маҳсулот ёки хизматни қўлга киритиш ёки ундан фойдаланиш устунликларига алмаштирувчи пуллар ёки бошқа бойликлар миқдори.
- **Promotion** – муайян тоифадаги миқдорларга маҳсулот ёки хизмат, унинг афзалликлари ҳақида хабар берувчи ва харид қилишга оғдирувчи ҳаракатлар.
- **Place** – корхонанинг маҳсулот ёки хизматни муайян тоифадаги миқдорлар учун очик қилишга қаратилган барча ҳаракатлари.

Ўқув юртида маркетинг ва PR. Умуман олганда маркетинг – бу ташкилот мақсадларига эришиш учун истеъмолчиларнинг талаблари ҳақидаги ахборотга асосан товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳамда хизматлар кўрсатишни тартибга солувчи фаолият.

Турли мамлакатларда маркетинг концепцияси ўз хусусиятларига эга. Масалан, АҚШда асосий вазифа – потенциал харидорни кўндириш ва ишонтириш. Японияда маркетинг концепцияси истеъмолчининг истакларини қондиришга қаратилади. Америкача шиор – “Сотувчилар гапирсин”, японча шиор – “Товарлар ва хизматлар ўзи учун гапирсин”.

Маркетинг товарлар ва хизматлар билангина чекланмайди. Одамлар ҳам маркетинг объектлари бўлиши мумкин. Айни ҳолда олий ўқув юртларининг битирувчилари маркетинг объектлари ҳисобланади.

Олий ўқув юрти маркетинги ўзига хос хусусиятларга эга. Таълим хизматлари бозори олий ўқув юртларидан тегишли бозорга оид хулқ-атворни талаб этди. Бу хулқ-атвор олий ўқув юрти ўз таълим маҳсуллари ва хизматлари рекламасини фаоллаштиришидан бошланади.

Маркетинг соҳасидаги ютуқ ва камчиликлар таҳлили ўқув ва кўникмаларни икки таркибий қисмга ажратиш мумкинлигини кўрсатади:

- ўз товарини профессионал билиш;
- харидор психологиясини билиш.

Таълим менежментида реклама психологик имкониятларининг таҳлили. Реклама (лотинча - қичқирмоқ) бу бирор корхона, маҳсулот, хизмат тури, ижтимоий фаолиятнинг бирор турини оммалаштириш мақсадида қилинган ишдир. Шу мақсадда реклама ўша корхона ёки ижтимоий фаолиятининг бирор-бир маҳсулотига ёки хизмат турига кенг жамоатчиликнинг эътиборини жалб этади. Яхши ташкил этилган реклама бозор талабини олдиндан кўра билиш ва бозор шароитидан харидорлар оқимини бошқара олиш имконини беради.

Рекламанинг асосий вазифаси - махсус ахборотлардан фойдаланиб маҳсулот, хизмат турлари ва уларнинг харид қилиш жойи ҳақида ахборот беришдир.

Лекин рекламанинг вазифаси фақат бу билан чегараланиб қолмайди. Унинг ўзига хослиги шундаки, реклама ахборотни тарғибот ва ташвиқот билан бирга олиб боради. Шундай қилиб, фаол реклама ахборот берувчи ва айни вақтда ишонтирувчи, маълум мақсадга йўналтирувчи бўлиши лозим. Шу турдаги реклама талабни маълум йўналишга солади, уни бир турдаги хизмат ва маҳсулотдан бошқасига кўчиради, талабларни очади ва харидорнинг ниятларига таъсир қилади. Реклама ишлаб чиқарувчи, савдо ва харидор ўртасида тижорат ахборот алмашишига имкон беради.

Таълим хизматлари рекламасида баъзан информативлик эмоционалликдан устун келади, мақбул жамоатчилик фикрини яратиш вазифалари эса амалда ечилмайди. Айни ҳол реклама далилларини тузиш билан бу ерда интеллект ва заковатни эмоциялардан устун кўйишга одатланган одамлар шуғулланиши билан изоҳланса керак. Аммо улар таълим хизматлари рекламаси адресатларининг кўпчилиги, айниқса ёшлар учун эмоциялар сермазмун ахборотдан кам аҳамиятга эга эмаслигини ёдда тутишлари керак.

Замонавий реклама аллақачон глобал даражага чиққан, унинг кўпгина манбалари (энг аввало электрон ахборот воситалари) эса миллий чегара билмайди. Бу реклама хабарлари сифатига қўйиладиган талабларни янада кучайтирган. Реклама сифатининг пастлиги ҳавога совурилган пуллардан бошқа нарса эмаслиги, боз устига, улар салбий самара беришига кўпгина реклама берувчилар амалда ишонч ҳосил қилганлар.

Сифатсиз рекламанинг салбий самараси таълим хизматлари бозорида айниқса бўртиб намоён бўлади. Хато ва камчиликлар билан берилган реклама

эълони реклама берувчининг билим ва маданият савияси пастлигидан далолат беради ва таълим хизматларини харид қилишдан воз кечиш учун жиддий омил ҳисобланади.

Реклама матнини тузиш, иллюстрацияларни тайёрлаш ва умумий макет устида ишлаш – ижодий ёндашувни талаб этувчи ҳар хил фаолият турлари.

Олий ўқув юрти рекламасини жойлаштириш медиарежага мувофиқ амалга оширилади. Реклама бўйича менежер яхши самара бериши мумкин бўлган оммавий ахборот воситаларини танлайди.

Маркетингда имидж (image – образ, кўзгудаги акс) деганда ташкилот, унинг маҳсулот ва хизматлари образи, обрўси, улар ҳақида истеъмолчилар фикри тушунилади. Имидж турли объектлар: инсон, товар, ташкилот, давлатга хос бўлиши мумкин. Имиджни шакллантириш изчил амалга оширилиши мумкин. Бу ҳолда имидж бўйича мутахассислар (имиджмейкерлар) керакли сифатларни атайлаб кучайтирадилар ва номақбул сифатларни сусайтирадилар. Имидж уч даража: ташқи қиёфа, руҳий хоссалар ва ижтимоий хусусиятлар кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Таълим муассасаси имиджи – ўқув юртининг муайян ижтимоий гуруҳлар вакилларига психологик таъсир кўрсатувчи образи. Изчил яратилган имидж ўқув юртининг хусусияти ва фаолият мақсадларига қараб тузиладиган тизимни ташкил этади.

Мазкур тизим элементлари қаторига ўқув юртининг машҳурлиги ва обрўсини, инновацион имкониятларини, таълим дастурларининг нуфузини, олий ўқув юртининг реклама сиёсатини, хорижий алоқаларнинг ривожланиш даражасини, молиявий таъминланганликни, рақобатбардошлик даражасини киритиш мумкин. Ҳар бир элемент ўз мезонлари ва кўрсаткичларига эга.

Маркетинг дастурларини ишлаб чиқишда мақсадли ёндашиш услубига асосан корхона (таълим муассасаси) мўлжалланган мақсадига эришиш ва уни бажарилишини назорат қилиш ресурслари ва тадбирлари тизими шакллантирилади.

Маркетинг дастури (бизнес режаси) таркиби қуйидагичадир:

1. Корхонанинг имкониятлари таҳлили (ҳолатли таҳлил).

Фаолияти, шарт-шароитлари ресурслари, самарали натижага эришиш йўналишлари. Корхонанинг ички ва ташқи муҳитларини солиштириш.

2. Ривожланиш мақсадларини аниқлаш. (Маркетинг синтези).

Ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишнинг устувор мақсадлари ва бозорда фойдага эришиш йўллари аниқлаш.

3. Стратегияни ишлаб чиқиш.

Корхонанинг моддий, меҳнат ва молия ресурсларидан самарали фойдаланишни кўзлаган узок муддатли мақсадни аниқлаш (бозор

сеументларини, маркетинг воситасини, бозорга кириш вақтини ва бошқаларни танлаш).

4. Бизнес-режани ишлаб чиқиш.

Ишлаб чиқариш, молия, баҳо, кадрлар, реклама, сотиш ва бошқаларни амалга ошириш харажатлари ва натижаларини режалаштириш тизими.

5. Назорат қилиш.

Стратегик назорат (танланган тамойилни аниқ бозор ҳолатига тўғри келиш). Йиллик назорат (режадаги тадбирлар ва харажатларнинг бажарилиши), фойда олиш даражаси назорати.

1.4. Педагогик жараён ва унинг тузилмавий асослари.

Педагогик жараён – бу шахслараро муносабатларда, бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиш жараёнида (тарбиявий муносабатлар) инсонларнинг шахсий сифатларининг шаклланиши ва ривожланишига, хатти-ҳаракати ва дунёқарашини ўзгаришига, тажрибасининг бойиши, билим, кўникма ва малакаларининг шаклланиши ва ривожланишига хизмат қиладиган омиллар мавжмуини ташкил қилувчи таълимий муҳит деб айтишимиз мумкин.

Педагогик жараён иштирокчилари томонидан кўзланган мақсадлар йўналишида эришилган натижалар мазкур жараённинг самарадорлигини ифодалайди ва у педагогик жараён субъектлари (мазкур жараён иштирокчилари) дунёқарашининг ўзгариши, тафаккурининг ривожланиши, билим, кўникма ва малакаларининг шаклланиши ва ривожланишида ўз ифодасини топади. Педагогик жараён самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг қуйидаги ўзига хос жиҳатларини инобатга олиш заруриятини белгилайди:

- педагогик жараён самарадорлиги ўзаро боғлиқ ва алоқадор бўлган таълим-тарбиявий жараёнларнинг натижавийлигини ифодалаши;

- педагогик жараённинг ўзаро боғлиқ ва алоқадор бўлган барча ташкил этувчи қисмлари бир бутун, яхлит динамик ташкилий тузулишга эга эканлиги;

- педагогик жараён динамикаси процессуал хусусиятларга эга эканлиги;

- педагогик жараённи ташкил этишда икки томонлама ҳаракат, яъни тўғри ва тескари жараён мавжудлиги;

- педагогик жараён компонентларининг ўзгариши педагогик тизим самарадорлигига таъсир кўрсатиши.

Таълим муассасаларида педагогик жараёнлар икки кичик тизим доирасида, яъни дарсда ва дарсдан ташқари фаолият жараёнларида амалга оширилади. Бу жараёнларни ҳамда ўзаро боғлиқ бўлган ташкил этувчи қисмларнинг ички табиатига хос бўлган жараёнларни ўз ичига олган ҳамкорликдаги фаолиятлар, шунингдек, ички шароит ва имкониятлар педагогик тизимни ташкил этади, бунда тизимнинг субъекти ҳисобланган

педагоглар, ўқувчи-талабалар, ота-оналар ва раҳбарларнинг фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Педагогик тизим таълим муассасасининг мақсади, вазифаси, таълим муассасаси томонидан танланган модел, стратегиялари орқали тавсифланади. Яъни ижтимоий тизим турларидан бири ҳисобланган педагогик тизим – ёш авлодга таълим ва тарбия бериш, педагогик жараёнларни ташкил этиш мақсадларига хизмат қилувчи турли структуравий ва функционал боғлиқ бўлган компонентлар мажмуидан иборатдир.

Педагогик тизим белгиланган мақсад йўналишида, субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлар ва педагог ходимларнинг функционал вазифаларини амалга ошириш ва бошқаришда ташқи муҳит билан ўзаро таъсир кўрсатувчи, алоҳида хусусиятларга эга бўлган ўзаро боғлиқ қисмларнинг яхлит ҳолда вужудга келишидир.

Таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнлар, яъни маъруза, семинар, амалий машғулоти, тўғарак машғулоти, экскурсия, давра суҳбати, учрашувлар, фанлар бўйича ташкил этиладиган мусобақа ва танловлар, санъат фестиваллари, конференция, ва бошқа турли йўналишлардаги тадбирлар, мустақил таълим, ўзини-ўзи тарбия, мустақил маълумот, мустақил ишлар, курс ишлари, битирув малакавий ишлар, тарбиявий муносабатлар жараёни (инсон-инсон, инсон-техника-инсон, инсон-китоб-инсон, инсон-табиат-инсон, инсон-санъат-инсон муносабатлари), ҳамда педагогик тажриба-синов ва педагогик амалиёт жараёнлари мажмуи ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги педагогик тизимни ташкил этади.

Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқаришда уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини инобатга олиш, яъни уларнинг ҳар бирининг самарадорлиги иккинчи бир жараён самарадорлигига таъсир кўрсатишига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Яъни педагогик жараённинг асосий компонентларидан бири ҳисобланган маъруза машғулоти самарадорлиги семинар машғулоти натижавийлигига ўз таъсирини кўрсатиши ёки мустақил таълим учун асос сифатида хизмат қилиши, шунингдек, педагогик тажриба-синов жараёни ёки талабалар (олий ўқув юртли ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари талабалари) учун ташкил этиладиган педагогик амалиёт жараёнлари самарадорлиги келажак авлод таълим-тарбиясига ўз таъсирини кўрсатишини инобатга олиш зарур.

Мазкур заруриятлар таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишни тақозо этади.

Педагогик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларда ўқувчи-талабаларни кўпроқ эркин ва мустақил фикрлашга ўргатиш, мазкур жараёнда шахсга йўналтирилган таълим жараёнини ташкил этиш, шунингдек, уларнинг мустақил таълим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш, уларнинг бошланғич тушунчаларини ўрганиш асосида тушунчаларининг илмийлиги, янгилиги ва ишончлилигини таҳлил қилиш, энг янги ва ишончли ахборотлар билан таъминлаш, педагогик жараёнларда ахборотлар алмашинувига алоҳида эътибор қаратиш ўзига хос аҳамият касб этади.

Таълим муассасаларида педагогик жараёнларни ташкил этишда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш зарур:

- педагогик жараёнлар самарадорлиги ўқувчи-талабалар фаоллиги ва мустақил фаолиятига боғлиқлиги;

- ўқувчи-талаба шахсининг ривожланишига турли даражада таъсир кўрсатувчи тарбиявий муносабатларнинг мавжудлиги;

- педагогик жараёнлар компонентларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги;

- педагогик жараёнларда қайта алоқанинг ўзига хос аҳамияти ва зарурияти;

- педагогик жараённинг процессуал томони, яъни тўғри ва тескари жараёнларнинг мавжудлиги;

- ўқувчи-талабаларда таълим олишга бўлган қизиқиш, яъни уларда ўқув мотивларини шакллантириш зарурияти;

- ўқувчи-талабаларда ижобий мотивлар шакллантиришнинг самарадорлиги педагогик жараёнларнинг натижавийлигини ифодалаш;

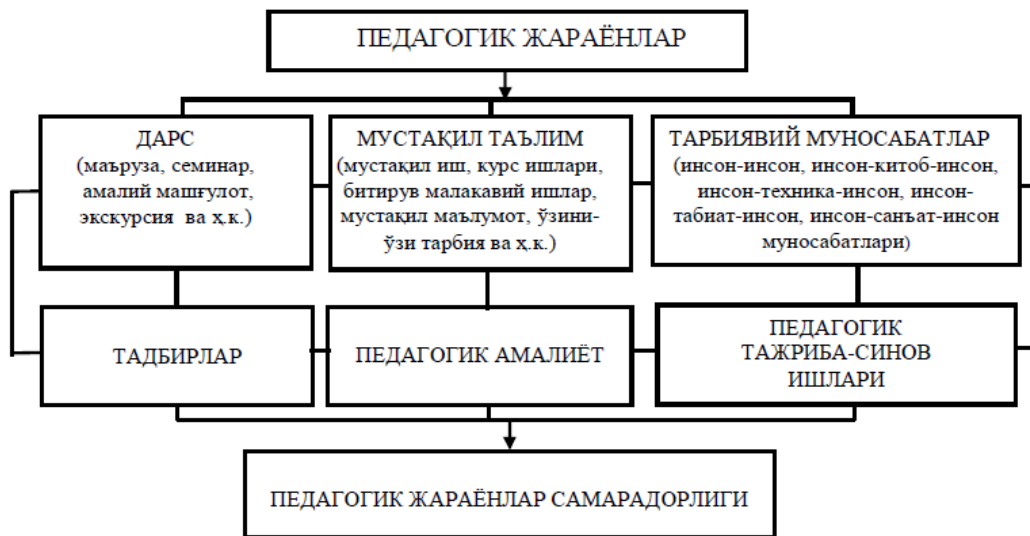
- педагогик жараёнларни самарадорлигининг мотивлаштиришга боғлиқлиги;

- педагогик жараёнларда ахборотларнинг янгилиги ва ишончлилиги.

Педагогик жараёнларни ташкил этишда алоҳида эътибор қаратилиши зарур бўлган омиллардан бири ўқувчи-талабалар фаоллигини таъминлаш ва мустақил фаолиятини ташкил этиш бўлиб, педагогик жараёнлар самарадорлиги нафақат таълим-тарбия жараёнини илмий асосда ташкил этишга, балки мустақил таълимни йўлга қўйиш, ўқувчи-талабаларда ўзини-ўзи тарбиялаш кўникмаларини шакллантириш, шунингдек, рефлексив таълимий муҳитни ҳамда ўзаро таъсир жараёнини ташкил этишга боғлиқ бўлади.

Педагогик жараёнларни лойиҳалаштириш ва ташкил этишда дарс ва дарсдан ташқари ташкил этиладиган тадбирлар, мустақил таълим, тарбиявий муносабатлар жараёнлари ҳамда педагогик амалиёт ва педагогик тажриба-синов жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини таъминлаш

ўқувчи-талабалар учун ташкил этиладиган таълим-тарбия жараёнлари натижавийлиги ҳисобланган педагогик жараёнлар самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади (1-расм).

2-расм. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнлар лойиҳаси

Мазкур лойиҳада келтирилган педагогик жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини таъминлаш мазкур жараёнларни ташкил этишга тизимли ёндашувни татбиқ этиш заруриятини белгилайди.

Тизимли ёндашувда дарс ва дарсдан ташқари ташкил этиладиган тадбирлар, мустақил таълим, тарбиявий муносабатлар жараёнлари ҳамда педагогик амалиёт ва педагогик тажриба-синов жараёнлари тизимнинг компонентлари ҳисобланади. Тизимни ташкил этувчи компонентларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлиги уларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлиб, ихтиёрий компонентнинг ўзгариши бутун бир яхлит тизимнинг ўзгаришига ўз таъсирини кўрсатади.

«Педагогик тизим» тушунчаси, "педагогик жараён", "педагогик технология" тушуналари билан боғлиқ уйғунликда ташкил этилиши тизимнинг алоқаси, муносабати, объектнинг структураси ва ташкил этилишини талаб қилади. Чунончи, "педагогик жараён" тадқиқот объектида нима бўлаётганлигини аниқласа, "педагогик технология" у қандай амалга ошаётганлигини белгилайди. Натижа педагогик тизимнинг вужудга келишини яратади. Педагогик тизим муаммоси шундан иборатки, бу нафақат педагогик объектларни ўрганиш ёки белгилаш, балки, педагогиканинг методологик ва назарий муаммоларини ҳал этишга қаратилади.

Педагогик тизим "педагогик фанлар тизими" тушунасидан фарқлаш лозим. Зеро, уларнинг ҳар бирининг тизимли ёндашуви мавжуд. Педагогик фанлар тизими – бу турли педагогик соҳаларнинг йиғиндиси. Улар бир-бирлари билан боғлиқ бўлган ягона тизимни ташкил этади. Зеро, алоҳида ва

ўзига хос хусусият, функцияларга эга ҳисобланади. Педагогик тизим, бу ягона маърифий мақсад сари, аниқроғи шахснинг камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хосса ўзгарса, албатта, иккинчи хосса ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик, педагогик мавжудликдан (реал амалиёт, таълимий манбалар ва б.) иборат бўлган мажмуадир (яхлитликдир).

Педагогик жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда яхлит тизим деб ҳисобласак, уларни ташкил этиш ва бошқариш ҳам тизимли хусусиятга эга бўлиши керак. Педагогик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилишга тизимли ёндашувнинг мазмун ва моҳиятини қуйидаги тамойиллар асосида кўрсатишимиз мумкин:

- педагогик жараён иштирокчилари ҳисобланган профессор-ўқитувчилар ва ўқувчи-талабалар мазкур жараён субъектлари сифатида фаолият кўрсатиши, яъни педагогик жараёнларда субъект-субъект муносабатларининг қарор топиши;

- педагогик жараён субъектлари фаолиятининг мақсадга йўналтирилганлиги, изчиллиги ва ўзаро боғлиқлиги;

- мажмуавийлилик – педагогик жараёнлар ўзаро боғлиқ ва алоқадор бўлган компонентлар мажмуи эканлиги;

- интегративлик – ҳаракатланиш ва ривожланишга хизмат қилувчи ички ва ташқи омилларнинг ўзаро бирлиги;

- ўзаро боғлиқлик – педагогик жараёнлар алоҳида бир тизим сифатида ва юқори тартибли яхлит педагогик тизимнинг ташкил этувчи компоненти сифатида мавжудлиги;

- коммуникативлик – педагогик тизимнинг ташқи муҳит ва бошқа тизимлар билан ўзаро таъсир этиш хусусиятларига эга эканлиги.

Педагогик жараёнлар самарадорлиги, яъни таълим-тарбия жараёнлари натижавийлиги субъектларнинг шахсий ривожланиши ва тайёргарлигининг давлат таълим стандартлари талабларига мувофиқлик даражасини белгилайди.

Таълим муассасаси фаолиятида вужудга келаётган педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш йўналишидаги муаммоларнинг кўпқирралилиги ва мураккаблиги, нафақат педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқаришни сифат жиҳатдан ўзгартиришни назарда тутаяди, балки унинг мазмунини такомиллаштириш заруриятини ҳам белгилайди.

1.5. Тизимли фикрлаш.

Ахборот коммуникация технологиялари жадал сифатлар билан ривожланиб, инсон ҳаёти ва меҳнат фаолиятининг барча жабҳаларига кириб бораётган бир пайтда, шунингдек республикамизда фаолият кўрсатаётган таълим тизими модернизация қилинаётган шу кунларда, педагоглардан фақатгина керакли педагогик билим ва кўникмаларга эга бўлишлари камлик қилади. Барчамизга маълум, замонавий педагог бугун катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қила олиши, ўзининг педагогик қарорларини асослаб бера олиши, ўз тажриба ва билимларига асосланган ҳолда тизимли фикрлаш ва ниҳоят тизимли прогнозлаштириш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Бугунги кунда педагогик фаолиятда тизимли фикрлаш оддий билим ва айрим профессионал сифатларга эга бўлишдан юқори туради. ХХI асрга келиб жамиятимизнинг турли соҳаларида, шулар қатори педагогика соҳасида вужудга келаётган муаммоларни ҳал қилишда тизимли ёндашиш ва тизимли фикрлашни билишни ҳаётнинг ўзи тақазо қилмоқда.

Ҳозирги замон таълим тизимининг бош мақсадларидан бири юқори маданиятли, тизимли фикрлай оладиган, олдинда учраши мумкин бўлган мураккаб муаммоларни еча биладиган, комил инсонни тарбиялаш тизимини яратишдир. ХХI аср педагоги - нафақат ўқитувчи, тарбиячи, авалом бор у – юқори даражада тизимли фикрловчи ва изланувчи педагогдир.

Ваҳоланки шу кунгача республикамизда тизимли таҳлил қилишни биладиган, тизимли фикрлаш қобилиятига эга мутахассислар тайёрлаш муаммоси етарли даражада ҳал бўлгани йуқ. Бунга сабаб кўпчилик профессор-ўқитувчиларимизнинг ўзида тизимли ёндашув ва тизимли фикрлаш етарли даражада эмаслиги, бу билимларнинг ишлатилмаслиги. Бу эса, бизнинг фикримизча уларда: педагогик назария буйича билимларнинг саёзлигидан;

ўз билим ва кўникмаларини долзарблаштириш, уларни мажмуавий ишлатишни билмасликларидан;

инсон ҳақида объект ва предмет сифатида тизимли билимларнинг етишмаслигидандир.

Юқорида келтирилган фикрлар, биздан тизимли таҳлил асосларини замонавий таҳлил усуллари сифатида қўллашни ўрганишимизни талаб қилади.

Англаб етишнинг ўзига хослиги – фикрлашнинг аналитик ва синтетик кўринишларидан фойдаланишдир, яъни бир бутунни қисмларга бўлиш ва мураккабликни нисбатан содда бўлган таркибий қисмлар кўринишида намоён қилиш ва аксинча содда бўлганларни бирлаштирган ҳолда мураккабликни ташкил этиш.

Бу каби ўзига хослик ҳам алоҳида фикрлаш даражасида ҳам англашнинг ва фикрлашнинг оммавий даражасида кузатилади. Инсон билимининг

таҳлилий асосда шаклланиши турли фанларнинг мавжудлиги, фанларни дифференциацияси, ҳар бири ўзича қизиқарли, муҳим, керакли бўлган тор масалаларни яна ҳам чуқурроқ ўрганишда кўринади.

Шу билан бирга билимларни синтез қилишнинг “орқага қайтиш” жараёни ҳам жуда муҳимдир. Бу бионика, биохимия, синергетика ва бошқалар каби “чегаравий” фанларни вужудга келтиради. Бироқ бу синтезнинг шаклларида бири холос. Бошқа, яна ҳам юқори бўлган, синтетик билимлар шакли табиатнинг энг умумий бўлган хусусияти тўғрисидаги фанлар доирасида амалга оширилади. Фалсафа борлиқнинг барча шаклларидаги умумий хусусиятларини аниқлайди ва изоҳлайди; математика айрим, лекин шу вақтнинг ўзида умумий бўлган муносабатларни ўрганади. Синтетик фанлар сирасига формал, техник, гуманитар ва бошқа билимларни бирлаштирувчи тизимли таҳлил, информатика, кибернетика ва бошқалар киради.

Шундай қилиб, билимнинг ривожланиб бориши кўплаб янги фактларни, ҳаётнинг ҳар хил жабҳаларидан бўлган маълумотларни кашф этилишига ҳамда уларни тўплашга ва шу орқали инсониятни ушбу тўпланган билимларни тизимлаштиришга, хусусийликда умумийликни, ўзгарувчанликда турғунликни топишга мажбур қилиб қўйди. Шу аснода таъкидлаш жоизки, фикрлашни таҳлилга, синтезга бўлиниши ва бу қисмлар ўртасида ўзаро алоқанинг мавжудлиги тизимли таҳлилнинг яққол нишонасидир.

Агар классик табиий фанлар дунёни ҳаракатдан, ашё ва энергиянинг бир-бирига айланишидан келиб чиққан ҳолда тушунтирадиган бўлса, бугунги реал олам тобе бўлган тизимли, айниқса тизимли-ахборотли ва синергетик жараёнларни инобатга олган ҳолда тушунтирилиши мумкин.

Махсус фикрлаш тури бўлган тизимли фикрлаш жараён ёки ҳодиса моҳиятини нафақат тушунишни, балки уларни бошқаришни истайдиган таҳлиличига хосдир. Айрим ҳолларда бу фикрлаш турини таҳлилий фикрлаш билан ўхшатишади, аммо ушбу ўхшатиш тўлиқ эмас. Хусусан, идрок таҳлилий бўла олади, тизимли ёндашув эса, бу тизимлар назариясига асосланган услубиятдир.

Предметли (предметли йўналтирилган) фикрлаш – бу услуб бўлиб, нисбатан тор ва аниқ бўлган муайян йўналишга (воқеага, ҳодисага) қаратилган илмий жараёндир.

Тизимли (тизимли йўналтирилган) фикрлаш – бу услуб бўлиб, предметли (предметли йўналтирилган) фикрлашга нисбатан кенгроқ (ўз ичида икки ва ундан ортиқ предметли, (предметли йўналтирилган) фикрлашга тааллуқли бўлган объектларни мужассамлаштирган) лекин аниқ бўлган муайян йўналишга (воқеа, ҳодисага) қаратилган илмий жараёндир. Кўп

ҳолларда ушбу фикрлашни “тизимларни тадқиқ қилиш” услубияти ҳам деб аташади.

Тизимли фикрлашда ҳар хил таркибий элементлардан ташкил топган воқеа ва ҳодисалар йиғиндиси нафақат таркибий элементлар ҳатти-ҳаракатини, хатто уларнинг сифатини ва миқдорини аниқламасдан ҳатти-ҳаракатини олдиндан айтиб бериш ва истиқболини белгилаш мумкин бўлган бир бутундай ҳамда умумий қоидалари бўйича ташкиллаштирилган бир воқеа ва ҳодиса сифатида долзарблаштирилади ва тадқиқ қилинади. Тизим бир бутунлик сифатида қандай қилиб фаолият кўрсатаётганлиги ёки ривожланаётганлиги тушуниб етилмагунича, унинг таркибий қисмлари тўғрисидаги билимлар ушбу ривожланиш бўйича тўлиқ бўлган маълумотни бермайди.

Масалан, тизимли фикрлаш тамойилига асосан жамият инсонлардан ташкил топган. Шунингдек, ҳар бир инсон тизимдир (масалан, физиологик). Ўз навбатида, инсонда ҳам унинг ўзига хос бўлган (организм сифатида қараганда) тизимлар мавжуд (масалан, қон айланиш тизими). Инсонлар ўзига ўхшашлар билан ҳамкорлик қилиши оқибатида янги тизимлар ташкил топади – оилалар, этнослар ва бошқ. Бу каби ўзаро алоқалар жамоат ташкилотлари, алоҳида инсонлар даражасида ва ҳаттоки мустақил қон айланиш тизимида (масалан, тўғридан-тўғри қон қуйиш натижасида) амалга ошириши мумкин.

Тизимли фикрлаш қоидаларига асосан ҳар қандай тизим бошқа бир тизимга таъсир кўрсатади. Бундан келиб чиқиб таъкидлайдиган бўлсак, бизни ўраб турган бутун борлик – бу бир-бири билан доим алоқада бўлган тизимлар мажмуидир.

Назорат саволлари:

1. Таҳлил тушунчаси ва мазмун-моҳияти нима?
2. Тизимли таҳлилнинг мақсади ва вазифалари?
3. Тизимли таҳлилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари?
4. Тизим нима ва у қандай тузилишга эга?
5. Тизимлар классификацияси?
6. Тизимлар қандай хусусиятларга эга бўлади?
7. Тизимли ёндашув тушунчаси?
8. Тизимли ёндашувнинг вазифалари?
9. Тизимли таҳлил методологияси?
10. Тизимли таҳлил структураси нималардан иборат?
11. Олий таълим тизими: таркиби, мақсад ва вазифалари.
12. Олий таълимда маркетинг?
13. Тизимли фикрлаш нима?

2-мавзу. Қарор қабул қилишнинг мазмун-моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар

Режа:

2.1. Қарор қабул қилишнинг мазмун моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар

2.2. Педагогик жараёнда қарор қабул қилишга қўйиладиган талаблар, унинг турлари ва психологик жиҳатлари.

2.3. Педагогик фаолиятда қарорнинг шаклланиши, қабул қилиш босқичлари ва ижросини таъминлаш.

Таянч сўз ва иборалар: қарор, қарорнинг моҳияти, қарор қабул қилиш зарурияти, қарор турлари, қарор қабул қилиш босқичлари, педагогик фаолиятда қарор, қарорнинг тамойиллари, қарорга қўйиладиган талаблар, педагогик фаолият доирасида қарор қабул қилиш технологияси.

2.1. Қарор қабул қилишнинг мазмун моҳияти, тамойиллари ва унга нисбатан бўлган ёндашувлар.

Сўнгги йилларда республикада фан, маданият, ишлаб чиқариш, таълим соҳасида жадал ривожланишлар суръати яққол кўзга ташланмоқда. Хусусан, таълим тизимида амалга оширилган туб ислоҳотлар тизимга янги ахборот ва педагогик технологияларнинг кириб келишига асос бўлди. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш, унинг сифатини янги поғоналарга кўтаришда тизимни бошқаришдаги қарор қабул қилиш технологияларининг ўрни катта эканлиги барчамизга маълум.

Олий таълим тизиминини бошқаришда қарор қабул қилиш технологиялари, таълим тизимининг халқаро миқёсдаги сифат меъёрларини такомиллашув тенденцияси ва уларнинг илғор ютуқларини мамлакатимиз олий таълим муассасалари тизимида қўллаш имкониятини беришга қаратилган бўлиб, ушбу соҳа бўйича профессор-ўқитувчилар компетентлигини оширишга хизмат қилади.

Қарор тушунчаси, мазмун-моҳияти, асосий турлари, унга бўлган ёндашувлар ва таснифлари.

Умуман олганда бошқарув фаолияти ёки ҳозирги замон таълим муассасини бошқариш:

-Муассасанинг фаолияти, шунингдек таълим ва тарбия масалалари бўйича мақсад ва вазифаларини тўғри аниқлаш;

-Қилинган ишлар ва эришилган ютуқлар бўйича ҳолатни ўрганиб доим таҳлил қилиб бориш;

-Режалаштириш;

-Ташкиллаштириш;

Қарор ишлаб чиқариш ва қабул қилиш, шунингдек қарор ижросини таъминлаш ва назорат қилиш, каби ҳаракатлар мажмуи сифатида кўриш мумкин.

Бошқарув фаолиятида, шунингдек педагогик фаолиятни бошқаришда ҳам муҳим вазифалардан бири тўғри қарор қабул қилишдир. Тўғри қарор қабул қилиш бошқарув фаолиятининг негизи бўлиб, унинг сифати ва самарадорлигини белгилайди.

Қарор – бу бошқарув субъекти тамонидан ўз имконият даражасидан келиб чиққан ҳолда, мавжуд маълумот таҳлили асосида бошқарув объекти қилиши керак бўлган ва шу соҳадаги муаммони ҳал қилишга қаратилган ҳаракат.

Қарор келажакда қилиниши керак бўлган ҳаракатни кўрсатиб, “нима қилиш керак” деган саволга жавоб беради. Қарорнинг мазмунида қилиниши керак бўлган ишнинг мақсади ва предмети бирлашади.

Қарор тушунчаси ўз маноси жиҳатидан “чора-тадбирлар” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Педагогнинг фаолияти таълим соҳаси билан боғлиқлигини инобатга оладиган бўлсак, ушбу соҳадаги қарор қабул қилиш шу соҳага таъсир кўрсатишни англатади. Агар қарор тўғри бўлса, у ижобий натижаларга олиб келади. Нотўғри қарор аксинча, салбий натижаларга олиб келиши мумкин.

Айрим пайтларда “қарор қабул қилиш”, “қарор ишлаб чиқиш” деган деган иборалар ўрнига, “қарорни шакллантириш” деган ибора ҳам қўлланилади.

Қарорнинг “ижро этувчи” ва “бошқарувчи” турлари мавжуд бўлади.

Қарор қабул қилувчининг ўзига тегишли, ўзи қилиши керак бўлган ҳаракатларни кўрсатувчи қарорлар, ва умуман олганда “нима қилишим керак” деган саволга, ҳамда “у нарса қиламан”, “бу нарса қилишим керак” деган маънони англатадиган қарорлар ижро этувчи ёки шахсий қарорлар дейилади.

Улардан фарқли ўлароқ, бошқарувчи қарорлар бошқарувдаги шахсларга нисбатан қабул қилинади ва уларнинг ҳаракатини белгилаб беради.

Ҳар қандай соҳанинг ҳар қандай ходими ҳам “ижро этувчи”, ҳам “бошқарувчи” қарорлар қабул қилади. Одатда иккинчи қарор тури биринчисини пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Педагогик қарор - бу субъектлараро мавжуд ижтимоий муносабатлардаги педагогик ва психологик мулоқат натижаси.

Қарорлар ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди, айрим қарорларда вазифа умумий қўйилади, айримларида аниқ ва лўнда ҳолда қўйилади. Қарорлар

кўпинча бир-биридан келиб чиқади, бир-бирини тўлдиради, бир-бирига асос бўлади.

Барчамизга маълумки, қарорлар инсоннинг маълум ахборотни (маълумот, рақамлар) қайта ишлаши натижасида шаклланади. Бу маълумотлар қарор қабул қилиш жараёнида тутган ўрнига қараб уч турга бўлинади:

вазиятни кўрсатувчи маълумотлар;

мезонларни кўрсатувчи маълумотлар;

намунавий (прецедентли) маълумотлар.

Вазиятни кўрсатувчи маълумотлар, конкрет ҳал қилиниши керак бўлган вазиятни англатади. Бундай маълумотлар тез ўзгарувчан, қайтарилмас бўлиши мумкин.

Мезонларни кўрсатувчи маълумотлар қарорнинг шаклланиш жараёнини йўналтиради, унга мезон бўлади. Бундай маълумотлар одатда қонунларда, меёрий ҳужжатларда ўз аксини топган бўлади. Уларда қарор қабул қилишга қўйиладиган асосий вазифалар, қарорни ишлаб чиқариш услубияти ва бошқалар ўз аксини топади.

Намунавий маълумотлар шу соҳада ва шунга яқин соҳаларда қарор қабул қилиш бўйича мавжуд тажрибаларни англатади. Бунда сўз қарор қабул қилувчининг шахсий тажрибасидаги, ҳамда ўзгалар тажрибасидаги намуналар ҳақида юритилади.

Албатта авлодларимиз ишлаб чиққан тажрибадан хабардор бўлишимиз зарур, чунки унга қараб, ўрганиб, хатоларга йўл қўймайсан. Лекин у тажрибани кўр-кўрона ишлатиб ҳам бўлмайди, чунки айнан бир-хил вазият бўлмайди. Қандайдир фарқ доим бўлади. Шунинг учун уларни намуна сифатида ўрганиб, янги, оригинал қарорлар қабул қилишда фойдаланиш мумкин.

Қарорнинг шаклланиш жараёнида ҳар қандай соҳа ходими, улар қатори педагог ҳам ечимнинг бир неча вариантлари борлигини кўради. Ҳар бири бўйича барча “+” ва “-” ларни тарозига солади. Бу эса ўз йўлида ходимда шак-шубҳа, гумон, ҳар-хил кечинмалар туғилишига сабаб бўлади. Қарор қабул қилувчи субъектга, агар нотўғри қарор қабул қилса, нафақат ўзини, ҳатто бошқа шахсларни, айтайлик мауаммога алоқаси бор бўлган ижрочиларни ҳам ноқулай аҳволга қўйиши мумкинлиги унга салбий таъсир этади. Шунинг учун бир неча вариантлар орасида энг тўғриси танлаш учун фақатгина билим ва кўникмаларнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун қарор қабул қилиш жараёнини ташкиллаштирувчи ва рағбатлантирувчи ирода керак бўлади. Бундай ҳолатларда ирода – қарор қабул қилишга ишини билиб ёндашишни англатади. Кучли ирода ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, у етарли таълим-тарбия натижасида етиштирилади.

Шундай қилиб қарорнинг шаклланиш асосида билим ва ироданинг мустахкам қоришмаси ётади.

Кўпинча қарор қабул қилишда малумотларнинг етишмаслигига, камлигига дуч келамиз. Ноаниқ вазиятда қарор қабул қилиш – барчамизга маълум нарса. Шундай пайтларда (маълумот камлиги) қабул қилинган қарор, қарор қабул қилувчи субъект, қарор объекти ёки вазиятга салбий таъсир кўрсатадиган омил бўлиши мумкин. Нотўғри қарор натижасида учраши мумкин бўлган хавф-хатар асосида кутилган натижа билан содир бўлиши мумкин бўлган салбий оқибат ётади.

Қарорлар одатда ҳар-хил роллар ижро этади. Уларнинг асосийлари: йўналтирувчи; ташкиллаштирувчи-мувофиқлаштирувчи; методик (услубий) ва педагогик-тарбияловчи роллар.

1. **Йўналтирувчи (йўл кўрсатувчи)** ролнинг маъноси шундаки, унда бўлажак (эришиш керак бўлган) мақсад аниқланади, тушунтирилади. Мақсад эришиш керак бўлган образнинг идеали сифатида ижрочиларга йўл кўрсатади.

2. **Ташкиллаштирувчи-мувофиқлаштирувчи** ролли қарорларнинг мақсадига етишда фойдаланиладиган инсон ресурслари ва бошқа имкониятлар, қарорни ечишда уларнинг ўрнини белгилайди. Бу роль айниқса режа асосида коллектив ижро этилиши керак бўлган муаммоларни ҳал қилишда асқотади. У ким, кимга, ким билан, қачон, нимага ўхшаган саволарга жавоб беради.

3. **Методик (услубий)** ролнинг маъноси шундаки, у мақсадга эришиш учун қандай усул ва услублар, йўллар ишлатилишини кўрсатади. Бу услублар қарорнинг ўзида кўрсатилиши мумкин. Айрим ҳолларда ижрочиларнинг ўзлари топишади.

4. **Педагогик-тарбияловчи** ролнинг маъноси унинг номи айтиб турганидек, ижрочилар фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган. Қарорнинг шаклланиш жараёнида ижрочилар тайёрлиги аниқланади. Агар улар тайёр бўлмаса, улар билан керакли тайёргарликлар ўтказилади.

Қабул қилинаётган қарор турли белгилар асосида таснифланиши (классификация қилиниши) мумкин. Бу таснифлаш қарорнинг мазмунига ёки қабул қилиниши шаклига қараб уч турга бўлинади:

структуравий; ташкилий ва функционал қарорлар.

Структуравий қарорлар педагогик фаолиятнинг ташкилий тузилмасини тузиш ва такомиллаштиришга қаратилган ҳаракатлар ҳисобланади.

Ташкилий қарорлар соҳа фаолиятини рағбатлантиришни, назорат қилиш, ҳисоботларни ташкиллаштириш ва бошқа ташкилий ҳаракатлар билан характерланади.

Функционал қарорлар мутахасисларнинг, улар қаторида педагогларнинг ҳам ўз функционал мажбуриятларидан келиб чиқади.

Юқорида келтирилган қарорлардан ташқари амалиётда комбинацияланган (биргаликдаги) характерга эга қарорлар ҳам учрайди (улар план, режаларда ўз аксини топган).

Қарор қабул қилишнинг асосий тамойиллари. Бошқарув фаолиятининг назарияси ва амалиёти қабул қилинаётган қарорга тегишли тамойилларни ишлаб чиқарган. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Муаммонинг айрим қисмларини ўрганишдан аввал бутун муаммони ўрганиб чиқиш лозимлиги.

2. Барча вариантларни кўриб чиқмагунча, қарор қабул қилмаслик.

3. Маълумотларга дарров ишониб қолмаслик, шубҳаланиш лозимлиги.

4. Муаммога аниқлик киритиш мақсадида кўпроқ савол бериш.

5. Мияга келган биринчи қарор варианты билан қаноатланмаслик.

6. Қатъий қарор қабул қилишдан аввал ўзгаларнинг фикрига кулоқ солиш.

7. Ўзгалар фикрига илтифотсизлик кўрсатмаслик (беписанд бўлмаслик).

8. Ҳар ким муаммога ўз нуқтаи назаридан (манфаатидан келиб чиққан ҳолда) қарайди.

9. Масалага бир томонлича эмас, ҳар томонлама ёндашишга ҳаракат қилиш.

10. Муаммонинг моҳиятини англаш учун ўхшаш моделлар (ходисалар, қарорлар...) кидириш ва улар билан таққослаш.

Қарор таснифи ва унга бўлган ёндашувлар. Умуман олганда ҳар қандай бошқарув фаолиятида турли масалалар юзасидан турли даражада ҳилма-ҳил моҳият ва мазмунга эга бўлган минглаб қарорлар қабул қилинади. Уларни қуйидаги белгилар асосида гуруҳларга бўлиш мумкин:

Амал қилиш даврига кўра– *Стратегик, Тактик.*

Мазмунинига кўра– *Сиёсий, Иқтисодий, Ижтимоий, Техникавий, Ташкилий.*

Ахборот билан таъминланганлиги кўра - *Аниқ, Эҳтимолий, Ноаниқ.*

Мақсадига кўра – *Бир мақсадли, Кўп мақсадли.*

Қарорнинг келиб чиқиш манбаига кўра -*Ташаббус асосида, Топшириқ асосида.*

Янгилик даражасига кўра – *оддий, стандарт, ижодий универсал.*

Улар бўйича алоҳида тўхталсак,

Стратегик қарорлар. У юқори бошқарув органлари томонидан туб ва истиқболли дастурларни ишлаб чиқиш мақсадларида қабул қилинади.

Тактик қарорлар мақсадга эришишнинг восита ва усуллари хусусидаги жорий, тезкор қарорлардир.

Умумий қарорлар бир хил муаммога дахлдор бўлиб, барча бўғинлар учун бирдек амал қилинади (*масалан иш кунининг боиланиши ва тугаши, тушлик вақти, иш хақини тўлаш муддати ва хоказо*).

Махсус қарорлар тор доирадаги муаммога тааллуқли бўлиб, ташкилотнинг муайян бир бўлими ёки бир гуруҳ ходимлари юзасидан қабул қилинади.

Стеоротип қарорлар одатда қатъий йўриқномалар, меёрий хужжатлар доирасида қабул қилинади. Бундай қарорлар базан кундалик масалалар бўйича қабул қилинади, лекин ўзгаришлар асосан муддатлар, айрим сифат параметрлари, ижрочиларга тааллуқли бўлади

Ташаббусли қарорлар номи айтиб турганидек, новаторлик мазмунига кўра истиқболни назарда тутадиган қарорлардир.

Анъанавий қарорлар – бу одатий вазиятларда қабул қилинадиган қарорлардир.

Тавсияли қарорлар ўз моҳиятига кўра ташаббусли қарорларга яқин бўлиб, уларда ташкилот фаолиятини яхшилаш борасидаги тавсиялар ўз аксини топади.

Аниқ қарорлар тўла-тўқис ахборот мавжуд бўлган ҳолдагина қабул қилинадиган қарорлар.

Ноаниқ қарорлар – бу таваккал билан тўла бўлмаган ахборотга асосланиб қабул қилинадиган қарорлардир.

Амал қилиш характериға қараб, бошқарув қарорлари қуйидаги турларга бўлинади:

Вақтинчалик қарорлар (*амал қилиш муддати чекланган*);

Тезкор қарорлар (*кечиктирилмай ижро этиш учун қабул қилинади*);

Мунтазам қарорлар (*белгиланган муддатларда чиқарилади*);

Вақт-вақти билан қабул қилинадиган қарорлар (*масалан, ҳар семестр охирида сессия бўйича ОТМ раҳбарининг буйруғи чиқади*).

Қарор қабул қилувчига нисбатан, қарорлар:

-яккабошчилик принципи асосида қабул қилинган қарорлар;

-коллегиаллик (кўпчилик фикри) асосида қабул қилинган қарорлар;

-консенсус асосида қабул қилинган қарорлар;

Рингли усул асосида қабул қилинган қарорлар. *Япон бизнесида кенг қўлланниладиган усул бўлиб, у мажлисларда эмас, балки сўраб чиқиш йўли билан розилик олиш воситасида хал этилади.*

Қарорнинг шакли. Қарорлар ёзма ва оғзаки шаклларда бўлиши мумкин. Оғзаки қарорлардан фарқли ўлароқ ёзма шаклдаги қарорлар одатда қарорнинг сифатини ва уни бажаришга бўлган масулиятни оширади, ижрочиларни назорат қилиш, иш ҳолатини таҳлил қилиш имконини беради. Шунинг учун айрим ҳолларда оғзаки қабул қилинган қарорлар кейин хужжатлаштириб қўйилади.

Қабул қилинган қарор режа, топширик, буйруқ, фармон ва фармойишлар орқали юридик кучга киритилади ва амалга оширилади. Шу нуқтаи назардан қарорни бошқарув биносининг пойдевори дейиш мумкин.

2.2. Педагогик жараёнда қарор қабул қилишга қўйиладиган талаблар, унинг турлари ва психологик жиҳатлари

Педагогик жараёнда қарор қабул қилишга қўйиладиган талаблар
Бизнинг давлатимизда қарорга бўлган асосий талаблардан бири – қабул қилинган қарор Ўзбекистон Президенти ва республика ҳукумати кўрсатмаларига тўғри келиши. Педагогик фаолиятда улар баркамол авлодни тарбиясига хизмат қилишлари лозим.

Қарорга қўйиладиган умумий талаблардан яна бири, унинг оптимал бўлиши, яъни шу вазиятда қабул қилиниши керак бўлган энг тўғри қарор бўлиши. У (қарор) конкрет вазиятга мос келиши керак.

Оптималлик бир қанча бошқа талаблар бажарилиши асосида ҳосил бўлади. Уларга қарорнинг объективлиги, қарор қабул қилувчи субъект компетенциясининг тўғри акс этилиши, қарорда муаммога муносабати бор шахслар фикрининг тўғри ифода қилиниши, қарорнинг ўз вақтида эканлиги, конкретлиги, юмшоқлиги, ўзгарувчанлиги, қарор шаклининг унинг мазмунига мослиги.

1. Қабул қилинаётган қарор доим объектив бўлиши керак.
Қарорнинг объективлиги – унга бўлган талабнинг мавжудлиги. Агар қарор номигагина қабул қилинса, у объектив бўла олмайди.

Қарорнинг объективлиги кўпинча уни қабул қилаётган субъектнинг профессионал ва назарий тайёрлиги билан боғлиқ, унинг бошқарув қонуниятларини билиш-билмасликларига боғлиқ. Шу билан бирга қарор қабул қилинаётганда ишлатиладиган маълумотларнинг тўлиқлиги, аниқлиги ҳам қарорнинг шаклланишига таъсир қилади.

2. Қарорда уни қабул қилувчи шахснинг компетенцияси тўғри акс этиши лозим, чунки уни қабул қилишга етарли ваколати бўлган инсон қабул қилиши керак. Ўз ваколат доирасидан юқори бўлган қарорларни қабул қилиш салбий натижаларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳар ким ўз ваколат доирасини билиши лозим ва шунга риоя қилиши керак.

3. Қарорда унга муносабати бор, унга алоқадор шахсларнинг фикри ҳам инобатга олиниши керак. Бу талаб қарорни ишлаб чиқишда қатнашганлар нуқтаи-назари инобатга олинишини назарда тутди. Қарор қабул қилиш бир нарса, уни ишлаб чиқиш, шакллантириш бошқа нарса. Чунки бу жараёнда унга алоқадор, манфаатдор шахслар, унинг бажарилишини таъминловчи ижрочилар, умуман муаммони яхши билувчилар қатнашиши мумкин.

4. Коллегиал деганда қарорни ишлаб чиқишдаги бамаслаҳатлик, биргаликдалик, кенгашиб ишлаш тушунилади. Бу эса ўз йўлида қарор қабул қилингандан кейин уни бажаришни осонлаштиришга имкон беради. Қарорни шакллантиришда қатнашган ижрочилар учун уни бажариш осонроқ кечади. Қарор қабул қилишдан олдин ўзгалар фикрини ҳам ўрганиш фақат фойда беради. Айрим пайтларда қарор қабул қилишдан олдин “ақлий хужум” услубидан унумли фойдаланса бўлади.

5. Ҳар қандай қарор агар ўз вақтида қабул қилинсагина яхши. Кеч қабул қилинган қарор, нотўғри ёки бирор ҳатога эга қарордан ҳам зарари кўпроқ бўлади. Шунинг учун қарор қабул қилинаётганда тезкор (оператив) ҳаракат қилиш керак. Лекин бу шошма-шошарликка йўл қўйиш керак дегани эмас.

6. Қарор конкрет ва керак бўлса ўзгарувчан бўлиши керак. Конкретлик бу мазмуннинг аниқ ва лўндалиги. Қабул қилинаётган қарорда “фаоллаштириш”, “яхшилаш”, “юқори даражага кўтариш” га ўхшаган жумла ва иборалар ишлатилмаганлиги маъқул. Айниқса ижрочиларга вазифа қўйилаётганда аниқлик ва конкретлик жуда зарур.

Бу талаб ижрочиларга ҳамма нарсани “чайнаб бериш керак” дегани эмас. Вазиятнинг ўзгарувчанлигини, қарор қабул қилиш учун керак бўлган маълумотнинг камлигини инобатга олсак, ижрочи олдига доим аниқ вазифа қўйиш қийин эканлиги маълум бўлади. Шунинг учун айрим пайтларда уларга вазифага керакли ўзгартиришлар киритиш имкониятини бериш мумкин.

Вазифани (қарорни) бажаришда стратегик йўналиш аниқ ва конкрет бўлгани билан, уни бажариш усуллари, йўллари юмшоқ, ўзгарувчан бўлиши мумкин

Қарорнинг юмшоқ, ўзгарувчанлиги турлича йўллар билан бажарилиши мумкин. Масалан вазифанинг айрим бажариш усуллари ижрочилар ваколатига берса бўлади. Айрим пайтларда бу – вақт, айрим пайтларда- жой, гоҳида бажариш усул ва воситаларини танлаш. Айрим пайтларда қандайдир чеклашлар қўйиш мумкин (ижрочи шу чекловлардан ташқарига чиқмаслиги учун). Вазиятдан келиб чиққан ҳолда конкретлик ва ўзгарувчанликка алоҳида эътибор бериш лозим.

7. Қарорнинг шакли унинг мазмунига мос бўлиши лозим. Бу талаб қарорнинг мазмун жихатдан оптимал ифодалаш ва технологик расмийлаштириш томондан тўғри бўлишини кўрсатади.

Педагогик жараёни бошқаришда тезкор қарор қабул қилиш талаб қилинади. Негаки вазият омили ўз таъсир даражасига эга. Шу сабабли қарорга қуйидаги **талаблар** ҳам қўйилади. Булар:

- қарор илмий асосланган бўлиши керак;
- тезислар бир-бири билан алоқадор ва яқдил бўлиши лозим;
- хуқуқ ва жавобгарлик доирасида бўлиши керак;
- аниқ йўналишга эга бўлиши лозим;
- вақт бўйича қисқа ва аниқ бўлиши керак;
- тезкор бўлиши керак;
- мавжуд ресурсларни инобатга олиши керак;
- педагогик фаолият манфаатларини химоя қилишга қаратилган бўлиши керак.

Педагог ўзининг касбий фаолияти давомида талабаларга ёзма иш ҳам, оғзаки вазифа ҳам, талабалар ёзган ишларга (реферат, курс иши, эссе ва хоказоларга) резолюция (имзо) қўйиб ҳам вазифалар, кўрсатмалар беради. Ундан ташқари кўпинча у ректорат ёки деканат топшириқларини ҳам талабаларга етказди. Қабул қилинадиган қарор, бериладиган вазифанинг шаклига келсак, биз қарорни ифода этувчи тил ҳақида тўхталишимиз керак. Гапни кўпайтириш, уни турли-туман, керак-керакмас элементлар билан тўлдириш, қийинлаштириш зарарли. Ортиқча гап айна вазифани яхши тушунишга ҳалақит беради. Тингловчининг энсасини қотиради.

Қарорни изоҳ қилиш қисқа, аниқ, конкрет ва лўнда бўлиши керак. Агар қарор катта ҳажмда бўлса уни бир неча кичик қисмларга бўлим тушунтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Фикрни ифода қилишда тушунарли тилда гапириш лозим. Махсус ибора ва терминларни кўп ишлатиш ҳам фойда беравермайди. Аниқлик, оддийлик, талабчанлик, хушмуомалик, тил ҳамсуханлиги, қарорнинг мазмуни ва шакли мослиги ифодаланиши лозим.

Қарор қабул қилишнинг психологик жихатлари. Бошқарув психологияси талабларига асосан, қабул қилинаётган қарор, уни қабул қилувчининг рухий ҳолатига ҳам боғлиқ бўлиб, бундай ҳолатда қабул қилинадиган қарорлар уч турга бўлинади:

1. Интуитив қабул қилинадиган қарорлар. Бунда қарор ҳис – туйғулар асосида қабул қилинади, “тарафдорлар” ва “қаршилар” таҳлил қилинмайди. Маълумки, одамнинг интуицияси тажрибани эгаллаш билан биргаликда ривожланади. Турли кишиларда бу сезги турлича даражада ифодаланади. Тўғри қарор қабул қилишда бу ёндашувнинг имкониятлари катта эмас. Қарор

қабул қилишда одам ўз интуициясини бошқа ёндашувлар билан биргаликда мустаҳкамлаб бориши керак;

2. Далилларга асосланган холда қабул қилинадиган қарорлар. Бу билимларга ва тўпланган тажрибага асосланган қарор танловидир. Бундай қарорлар мантиқан олганда суств, лекин бу ёндашувнинг афзаллиги унинг тезлиги ва альтернативаларни танлашнинг кам сарфлилигидадир. Билим ва тажрибадан фойдаланиб, соғлом фикрга асосланиб, одам олдин ўхшаш вазиятларда кўпроқ муваффақият келтирган вариантни танлайди. Агар одамнинг олдинги тажрибасида ўхшаш вазият бўлмаган бўлса, бу ёндашув одатда натижа бермайди;

3. Рационал (бор маълумотни объектив, тўғри таҳлил қилиш асосида) қабул қилинадиган қарорлар.

Маълум бир муаммонинг рационал ечимини топиш қуйидаги босқичларни босиб ўтади:

- муаммонинг диагностикаси;
- қарор қабул қилиш учун чекланганликларни ва мезонларни ифодалаш;
- альтернативаларни топиш;
- альтернативаларни баҳолаш;
- охириги (якуний) танлов).

Муаммо, муаммоли вазият, педагогик вазият: мазмун-моҳияти.

Муаммо деганда, кенг маънода мураккаб назарий ёки амалий, ўрганилиши ёки ечилиши зарур бўлган савол тушунилади. Илмда эса бу - ечилиши зарур бўлган бир-бирига зид, қарама қарши ходиса, воқеа. Ҳаётда муаммо одамларга маълум бўлган “нима” ва “қандай” ёки “нималигини биламан, лекин қандай қилишни билмайман” деган саволларга жавоб берадиган вазиятларда учрайди. Биз ушбу предмет жараёнида “муаммо” тушунчасига қуйидагича изоҳ берамиз: **“муаммо бу - жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номалум бўлган савол”.**

Инсон учун ҳар қандай муаммонинг мазмуни, уни аниқлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш, ечимини қидириб топиш ва амалиётда тасдиқлаш билан ифодаланади. Муаммо деганда одатда юқорида айтганимиздек ҳали ечимга эга бўлмаган ноаниқ савол тушунилади. Шу ноаниқлик муаммони вазифадан ажратиб туради.

Ўрганилаётган бир объект ичидаги бир-бири билан боғлиқ саволлар бирлашмаси – проблематика ёки муаммолар мажмуи деб аталади.

Одатдаги педагогик фаолиятда муаммо икки йўл билан пайдо бўлади.

Биринчидан, у ташқаридан берилади. Масалан, деканат, ректорат ёки вазирликдан ижро учун бирор қарор, кўрсатма ёки буйруқ келганда (уни бажариш учун сиз ўз ўрнингизда конкрет чора-тадбирлар қабул қиласизлар);

сиздан пастки поғонадаги ташкилот, гуруҳ ёки шахс бирор бир амалий масалани кўтариб чиққанда (мисол учун талабалар кўтариб чиқса);

ҳар-хил қўшни ташкилотлардан муаммолар кўтарилган муносабатлар келганда.

Бундай ва шунга ўхшаш ҳолларда уларни тўғри қабул қилиш, муаммолик жойини аниқлаш, ўзингиздаги шунга ўхшаш муаммо билан (агарда сизда шунга ўхшаш муаммо мавжуд бўлса) таққослаш лозим. Айрим пайтларда муаммо ўз ечими билан берилиши мумкин.

Иккинчидан, муаммо педагогнинг меҳнат фаолиятида учрайдиган турли хил маълумотларни таҳлил қилиши натижасида пайдо бўлиши мумкин.

Педагог ўз меҳнат фаолиятида янги-янги маълумотлар билан танишади. Ҳар-хил шароитларга дуч келади. Агар у олган маълумотда ёки дуч келган вазиятда мавжуд ҳолат билан қарама-қаршилик бўлса ёки бошқача қилиб айтганда янги келган маълумот орқали педагогнинг меҳнат фаолиятига ёки шахсий ҳаётига таъсир этиши мумкин бўлган ҳодиса, воқеа ёки ҳолат юз бериши мумкин бўлса, агар уни қониқтирмаса, ўшанда муаммо пайдо бўлди дейишимиз мумкин. Балким улар бирданига эмас, аста-секин пайдо бўлар.

Муаммони англаб етгандан сўнг, **муаммоли вазият** шаклланади. Муаммоли вазият деганда, керакли қарор ишлаб чиқариш ва қабул қилишга таъсир этиши мумкин бўлган жиҳатлар йиғиндиси тушунилади. Ёки бу мавжуд билим ва кўникмалар орқали ечиб бўлмайдиган, янги билимга зарурият уйғотадиган вазиятдир.

Илмий соҳада **муаммоли вазият** деб илмий билимлар тараққиётида тадқиқотчилар дуч келган шундай янги ҳодисадирки, уларни мавжуд илмий назария асосида тушунтириб бўлмайти, уларни тушунтириш учун янги назариялар ҳали ишлаб чиқарилмаган.

Педагогик фаолиятда уларни **педагогик вазият** деб ҳам айтилади.

Педагогик вазият – бу педагогик жараённинг таркибий қисми бўлиб, у орқали педагог педагогик жараён ва педагогик тизимни бошқаради. Бу педагогик жараён, педагогик тизимнинг вақт оралиғида тўпланган (концентрация қилинган) кўринишидир.

Педагог фаолиятида педагогик вазиятнинг ахамияти жуда муҳим. Айниқса педагогик тажриба ортиришда. Унинг ичида педагогик жараён ва педагогик тизимнинг кадр-қиймати ҳам, камчиликлари ҳам жамланган бўлади. Улар педагог фаолиятидаги педагогик тажрибанинг шаклланишида муҳим

рольўйнайди. Ҳар бир педагог ўз архивида ҳар-ҳил педагогик вазиятлар ёзилган ёзмалари (блокнотда, дафтарда, карточкаларда, флешкаларда ва ҳоказо) бўлиши мақсадга мувофиқ. Бу унинг касбий бойлигидир.

Педагогик вазиятнинг моҳияти, унда ечилиши лозим бўлган қарама-қаршилиқлар мавжудигидир. Шунинг учун ҳар қандай вазият агар унда муаммоси бўлса ўз йўлида муаммоли вазият деса бўлади. Педагогик вазият аниқ, конкрет, олдиндан режалаштирилган ёки стихияли равишда, ўз-ўзидан пайдо бўлган бўлиши мумкин (масалан дарс, зачет, имтихон пайтида).

Педагогик вазият классификацияси (таснифи).

Педагогик вазият ҳар-ҳил шароитларда, турли сабаблар асосида пайдо бўлиши мумкин. Улардан асосийлари:

1. Пайдо бўлиш ва ўтиш жойи бўйича (дарс пайтида, уйда, ётоқхонада, кўчада, стадионда ва ҳоказо);
2. Қандай пайдо бўлишига қараб (атайлаб ўйлаб топилган, табиий тарзда пайдо бўлган, режалаштирилган...);
3. Оригиналликка қараб (стандарт, ностандарт, оригинал);
4. Бошқарув даражасига қараб (бошқарилувчан, бошқарилмайдиган);
5. Қатнашувчиларга нисбатан (студент ва студент орасида, студент билан ўқитувчи орасида, ўқитувчилар орасида...);
6. Ичидаги қарама-қаршилиқка нисбатан (конфликтли, конфликтсиз, танқидий);
7. Мазмуни бўйича (ўқув мақсадида атайлаб яратилган, бошқа мақсадларда яратилган...);
8. Ҳарактери бўйича (фан ичидаги, фанлараро, илмий ва ҳоказо).

2.3. Педагогик фаолиятда қарорнинг шаклланиши, қабул қилиш босқичлари ва ижросини таъминлаш

Қарорнинг шаклланиши ва амалга оширилиши. Мантиқийлик, кетма-кетлик нуқтаи назаридан ҳар қандай қарорнинг шаклланишини урта нисбатан мустақил ҳаракатлар мажмуи сифатида кўз олдимизга келтиришимиз мумкин.

Улар: муаммо (вазифа) ва муаммоли вазиятни аниқлаш, муаммо бўйича ечим вариантларини ишлаб чиқариш, энг тўғри ечимни танлаш ва қарорни қабул қилиш.

Уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида тўхталиб ўтамиз:

1. Муаммони аниқлаш, уни ўрганиш ва муаммоли вазиятни олдиндан айта билиш (прогноз қилиш).

Муаммоли вазият ўзининг мураккаблиги, тўхтовсизлиги, жўшқинлиги, ноаниқлиги ва низолилиги билан характерланади. **Вазиятнинг мураккаблиги**

унинг таркибини ташкил қилувчи элементларининг кўплилигидан. Чунки уларнинг барчасини инобатга олиш керак. **Тўхтовсизлик (жўшқинлик)** ундаги элементларнинг ўзгарувчанлигидан. Муаммоли вазият натижасида бўлаётган ўзгаришларни, қарор шаклланаётганда ҳам қабул қилинаётганда ҳам олдиндан билиш мумкин эмас, бу эса унинг **ноаниқлигини** кўрсатади. Муаммо пайдо бўлиб уни қандай ҳал қилиш керак деган фикр туғилгандан кейин, қўшимча маълумот йиғиш зарурлиги маълум бўлади. Бу қўшимча маълумот муаммоли вазиятдаги ноаниқликни иложи борича камайтиради.

Муаммоли вазиятни англашда эътиборга нафақат мавжуд ва бизга маълум жиҳатлар олинади. Шу билан бирга вазият қандай ривожланиши мумкинлигини кўрсатадиган жиҳатлари ҳам ўрганилади. **Вазиятни прогнозлаш** (олдиндан айтиб бериш) у бўйича етмаётган, лекин керак бўлган маълумотларни аниқлаш, ва бўлажак вазият моделини қуриш билан характерланади.

Ечим вариантларини ишлаб чиқиш.

Муаммо аниқланиб, муаммоли вазият ўрганилгандан кейин, ушбу муаммони қандай қилиб ечиб бўлади деган савол туғилади. Вазиятнинг ностандартлиги муаммони ечишда эски, мавжуд тажрибани ишлатишни қийинлаштиради, хатто йўққа чиқаради. Вазият биздан муаммога янгича назар ташлашга, янги ечимини қидиришга, унумли ижодий фикрлашга мажбур этади. *Амалиётда муаммо бўйича бўлажак ҳаракатни аниқлашнинг эвристик услубларидан муаммони декомпозиция қилиш, паралел вазифаларни илгари суриш, асосий вазифаларни аниқлаш, илгари сурилган вазифалар орасидаги муносабатларни ўрганиш, аналогия, вазиятнинг ривожланишини олдиндан айтиш (прогноزلаштириш), гипотезалар (бўлиши мумкинлик) оқибатини аниқлаш ва ҳисобга олиш каби усул ва услублар қўлланилади.*

1. ***Муаммони декомпозиция қилиш***, уни мажмуавий ёндашув асосида кичик вазифаларга бўлиш. Бунда биз муаммонинг ичидаги муаммочалар, улар орасидаги муносабатларни ўрганамиз, қайси вазифани олдин, қайси бирини кейин кейин ечиш кераклигини аниқлаймиз.

2. ***Параллел вазифаларни илгари суриш***, яъни муаммонинг ечимини бошқа, шунга ўхшаш вазиятларни ҳал қилишда ишлатса бўладими деган саволга жавоб беришимиз лозим. Шу билан биз куч ва воситаларимизни тежаган бўламиз.

3. ***Муаммонинг асосий вазифаларини аниқлаш***, муаммонинг ичида шундай вазифаларни топишни кўрсатадики, уларнинг ечими бутун муаммонинг ечимини яқинлаштиради.

4. ***Илгари сурилган вазифалар ичидаги ўзаро муносабатларни аниқлаш***, муаммо бўйича қарор ишлаб чиқаришнинг асосий услубларидан

бири бўлиб, муаммони хал қилиш учун керак ресурсларни аниқлаб беради. Муаммонинг ечми учун қандай куч ва воситалар кераклигини аниқлайди.

5. **Аналогия - шунга ўхшаш муаммоларни хал қилиш тажрибасидан фойдаланишни англатади.** Муаммонинг ўзи ечиш жараёни илгари ўз ечимини топган муаммо билан солиштириб борилади. Ўхшашликлар топилади. Лекин ҳеч қачон иккита бир хил нарса бўлмагандек ва ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини инобатга олиб, муаммога яраша янги, унга мос ечим қидириш эрдан чиқмаслиги зарур.

6. **Вазият ривожини прогноз қилиш (олдиндан айтиб бериш) қабул қилинадиган қарор қандай бўлишидан қатъий назар, келажакда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни инобатга олиш кераклигини кўрсатади.** Гипотезалар қанча кўп бўлса, уларни текширишга қаратилган ҳаракатлар ҳам шунча кўп бўлади. Демак хато ҳам шунча кўп бўлиши мумкин.ё

7. **Ҳаракатларимизнинг бўлажак натижаси бўйича гипотеза қилиш, ҳаракатларимиз нимага, қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан аниқлаш дегани.**

Шундай қилиб, келтирилган барча усуллар ечим вариантларини ишлаб чиқаришга ўз хиссасини кўша олди.

Қарорнинг энг яхши вариантини танлаш ва қабул қилиш. Қарорнинг энг яхши вариантини танлаш ўрганилаётган жараённинг энг охириги босқичи ҳисобланади. Бунда барча вариантлар бир-бири билан боғлиқ бир неча мезонлар асосида баҳоланади. Мезонлар ҳар-ҳил бўлишлари мумкин, улар муаммонинг мазмунидан келиб чиқади. Масалан, агар муаммони қандайдир муҳлатгача ечиш, хал қилиш керак бўлса, шу муҳлатга чидамаган барча вариантлар керак эмаслиги туфайли тўрганишдан олиб ташланади.

Мезонларга фойдаланиладиган куч ва воситалар ҳам қиради. Бунда уларнинг ҳажми, тайёрлиги, сарфланадиган харажатлар ва хоказо ва хоказолар ҳисобланади.

Яна бир мезон – хавф-хатар даражаси, кутилаётган салбий оқибат. Бу ерда инобатга олиниши керак бўлган факторлар – салбий оқибатнинг характери ва унинг бўлиш-бўлмаслиги. Қарор қабул қилиш жараёнида мана шу икки саволга ҳам жавоб берилиши лозим.

Албатта ҳар қандай муаммо ўрганилиб, у бўйича қарор қабул қилинаётганда бир эмас, бир неча мезонларни инобатга олиш керак бўлади (масалан вақт бўйича, салбий оқибатлар бўйича, натижалар бўйича ва хоказо).

Вариантлар орасидан танлаб, бир ечимга келиш учун қарор қабул қилувчига ақл, заковат, билим ва кўникмалардан ташқари **кучли прода** ҳам керак бўлади. Қарор қабул қилувчи бир неча ечим вариантлари орасидан энг

яхшисини танлаб олишда, **унинг продаси** тебраниш, шубхаланиш, журатсизлик каби инсон психологиясига хос қўрқувларни енгишга ёрдам беради.

Қарор қабул қилиш жараёнида танланган вариантнинг қисмлари, қарор қандай шаклда қабул қилинишиги, унинг чегаралари аниқланади. Қарор қабул қилаётиб, субъект уни ижрочиларга қандай етказишни, унинг амалга оширилиши қандай тарзда бўлишини ва нихоят қандай тарзда назорат қилиниши лозимлигини ўйлаши лозим.

Қарор қабул қилишдаги тизимли кетма-кетлик ва унда ишлатиладиган услублар.

Қарор қабул қилишнинг асосий босқичлари ва уларда ишлатиладиган услубият ҳақида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

1-босқич. Муаммоли вазиятни аниқлаш ва ифода қилиш.

Муаммони аниқ ифода қилиш шу муаммони ҳал қилишнинг энг муҳим поғонаси ҳисобланади, чунки нотўғри ифодаланган муаммоли вазиятга берилган тўғри жавоб ҳам вазиятни чалкаштириб нотўғри қарорга олиб келиши мумкин. Одатда муаммони ифодалаш жарёни мураккаб вазифа ҳисобланади. Бунинг асосий сабаблари муаммонинг объектив жихатдан мураккаблиги, ташкилий жихатдан кўп алоқалиги, ёмон структуралаштирилганлиги (тузилмавийлиги), ўзгарувчан элементларини ўлчаш қийинлиги ва бошқа сабабларга кўра. Буларнинг барчаси муаммони ифодалаш жараёнига ижодий жараён сифатида қарашни талаб этади.

Муаммо исталган ва мавжуд ҳолатлар ўртасидаги номуносиблик (тўғри келмаслик) сифатида аниқланишини инобатга олсак, унда муаммоли вазиятни ифодалаш, унга баҳо бериш учун прогнозлаштириш, эксперт баҳолаш ва тизимли таҳлил методларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Умуман олганд ***1-босқич*** қуйидаги саволларга жавоб бериши керак:

Қандай муаммони, қандай шароитда ҳал қилиш керак?

Муаммо қачон ҳал этилиши керак?

Қандай куч ва воситалар орқали муаммо ҳал этилиши керак?

2-босқич. Бошқариш тизимидаги мақсаднинг шаклланиши.

Муаммо, муаммоли вазиятни аниқлаб бўлганимиздан кейин, уни ечиш мақсади олдинга қўйилади. Агарда мақсад қанчалик аниқ ифода этилса, уни ечиш жараёни ҳам шунча енгил кечади. Бу босқичда биз бор муаммони ечиш учун нима қилишимиз кераклигини аниқлаб олишимиз керак бўлади. (*ҳали ечганимиз йўқ, фақат қандай ечишни ҳал қилиш керак*). 1-босқичда биз муаммо нимада эканлигини аниқлаб олган эдик (*албатта бу нисбатан осон вазифа*), 2-босқичда эса биз ўша муаммони йўқ қилиш учун нима қилиш зарур деган саволга жавоб қидирамиз. Албатта бу нисбатан қийинроқ.

Мақсадни аниқлашнинг методологик асоси бўлиб ақлий хужум, экспертлар баҳоси каби методлардан фойдаланадиган тизимли тахлил хизмат қилади.

3-босқич. Танланадиган ечимнинг мезонларини шакллантириш.

Агарда муаммони ечиш бўйича мақсадга эришишнинг ўлчови бўлса, ечимнинг бир неча вариантлари бўлиши мумкин. Шундай ўлчов бўлиб одатда мезонлар хизмат қилади.

Ушбу босқичнинг асосий мақсади мос келувчи мезонлар тизимини яратиш ҳисобланади. Яратилган мезонлар кейинги босқичларда мақсаднинг ўрнига ишлатилади. Уларнинг ўзлари мақсад, эришиш лозим бўлган модель ўрнини эгаллашади. Ўрганилаётган объектнинг баҳолаш мезони сифатида унинг турли белгилари хизмат қилади. *Масалан, олий ўқув юртида ўқув фаолиятини молиялаштириш жуда паст, ёки йилига 300 млн. сўм дейиш мумкин.*

Кўпмезонлилик мақсадни ифода қилишнинг асосий талабларидан биридир. Мақсадни ифода қилиш учун қанча мезон керак бўлса, шунча ишлатилиши керак. Бу мезонлар бир-биридан мустақил бўлишлари лозим.

Танланадиган ечимнинг (қарорнинг) мезонларини аниқлашда экспертлар баҳоси ва математик статистика услубларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

4-босқич. Қарорни ишлаб чиқариш.

Ушбу босқичда кўйилган мақсадга эришиш учун фойдаланиш мумкин бўлган бир неча альтернатив қарорлар (ечимлар) вариантлари ишлаб чиқарилади. Қарорни шакллантириш – бу энг қийин ва энг ижодий жараён. Агар ечимнинг альтернатив вариантлари бўлмаса, унда танлов бўлмайди. Демак биз нотўғри йўлдан кетишимиз ва хатоли қарор қабул қилишимиз мумкин. Бундан ташқари альтернатив вариантлар ҳам яхши ўйланган, бутун муаммони қамраб оладиган (бутун муаммони ҳал қиладиган) бўлиши керак. Улар ичида танлов ўтказиш учун номига альтернатив вариантлар ишлаб чиқариш - бу ишга зиён бўлади. Альтернатив вариантлар нечта бўлиши керак деган саволга, имкониятимиз, ресурсларимиз қанча кўтараолса шунча бўлиши керак деган жавоб тўғри бўлади. Альтернатив вариантларни шакллантиришга, текширишга кетадиган маблағ ва ресурслар ҳам инобатга олиниши керак. Альтернатив вариантлар ишлаб чиқаришдан қочиш, уларни ишлатмаслик мумкин, агарда мақсадимиз, унга эришиш йўллари олдиндан аниқ ва конкрет бўлса. Ҳамда вақт бўлмаса.

Амалиётда альтернатив вариантлар ишлаб чиқаришнинг ташкилий шакли бўлиб ақлий хужум, синектика, сценарийлар ишлаб чиқиш, морфологик тахлил, ўйинлар, ҳамда когнитив карта услублари хизмат қилади.

5-босқич. Келишиш ва қарорни танлаш.

Бу босқичда энг тўғри қарорни танлаш керак бўлади.

Бу ерда биз математик дастурлаш, вариацион ҳисоблаш, эвристик, ташкилий излаш каби методлардан фойдаланишимиз мумкин.

Агарда қарор қабул қилиш жараёнида бир-неча субъект қатнашса ва уларнинг қарорлари бир-бириникидан фарқ қилса қарорлар келишилган ҳолда қабул қилинади.

Ўйинлар назарияси методи низоли вазиятда муросага келтирадиган қарор қабул қилишни таъминлайди.

Иш ўйинлари коллектив қарор қабул қилишнинг ташкилий томонларини, альтернатив ҳаракатларни баҳолашни, қабул қилинаётган қарор бўйича келишувни таъминлаш йўлида кўникмалар беради.

Математик дастурлаш кўп ўлчамли вазифаларни математик йўл билан ҳал қилишга (математик ҳисоблаш йўли билан энг афзалини топишга) имкон беради.

Эвристик методлар – ҳар-ҳил қоидалар, усуллар, соддалаштиришларга ўхшаш оптимал қарорлар излаш тажрибасини қўллашни англатади. Заиф формаллаштирилган альтернатив қарорларни баҳолаш мақсадида экспертлардан фойдаланилади. Экспертлар баҳоси методи экспертлар баҳосини формаллаштиришга ва қайта ишлашга мўлжалланган.

6-босқич. Қарорни амалга ошириш ва баҳолаш.

Танланган қарорни амалга ошириш ким, қачон, қандай воситалар билан нима қилиши керак деган саволларга жавоб беради. Қарорни янада конкретлаштириш мақсадида ижрочилар танланади ва муддат қўйилади.

Ушбу мақсадга эришишда тармоқли режалаштириш ва бошқариш услуби қўлланилади.

Ресурслар таъминотини конкретлаштириш мақсадида ресурсларнинг тақсимланишини математик дастурлаш методи орқали амалга оширилади.

Агар қарорнинг бажарилиши бузилса, у қарор бажарилмайди, ёки нотўғри бажарилади, бошқача айтганда амалга ошмайди. Шунинг учун қарор бажарилишини назорат қилиш ва бошқариб туриш лозим.

Юқорида келтирилга олти босқич қарорни шакллантириш ва қабул қилишнинг идеал варианты учун ишлаб чиқарилган. Аслида амалиётда ёки кундалик ҳаётда улар бирмунча мураккаброқ кечади ва кўрсатилган схемадан сал четга чиқиши мумкин. Айрим босқич ва хатти-ҳаракатлар паралель олиб борилиши мумкин. Ундан ташқари, у ёки бу ҳаракат амалга оширилаётганда, янги маълумот чиқиб қолса, режага ўзгартиришлар киритилиши мумкин.

Қарор қабул қилишнинг юқорида келтирилган босқичларини инобатга олган ҳолда педагогик вазиятнинг ечими қуйидаги схема асосида бажарилади:

1. Конкрет вақтдаги педагогик вазиятнинг кўриниши (муаммонинг аниқланиши ва ифодаланиши).
2. Муаммонинг ташкиллаштирувчи муҳим таркибий қисмларини аниқлаш.
3. Аниқланган таркибий қисмлар ва уларнинг алоқаларини ушбу муаммоли вазиятни ечиш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш.
4. Муаммони аниқлаш ва уни ҳал қилиш чегараларини ўрнатиш.
5. Гипотезаларни илгари суриш.
6. Қабул қилинган мезонлар асосида ечимнинг альтернатив вариантларини аниқлаш.
7. Энг тўғри вариантни аниқлаб, қарорни шакллантириш.
8. Қабул қилинган қарорнинг бажариш дастурини ишлаб чиқиш.
9. Ишлаб чиқарилган дастурларни текшириш.
10. Амалий бажариш.

Қарор қабул қилишда ирода. Қарор қабул қилишда бир неча вариантлар орасида энг тўғриси танилаш учун фақатгина билим ва кўникмаларнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун қарор қабул қилиш жараёнини ташкиллаштирувчи ва рағбатлантирувчи ирода керак бўлади. Бундай ҳолатларда ирода – қарор қабул қилишга ишини билиб ёндашишни англатади. Кучли ирода ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, у етарли таълим-тарбия натижасида етиштирилади.

Шундай қилиб қарорнинг шаклланиши асосида билим ва ироданинг мустаҳкам қоришмаси ётади.

Бошқарув қарорлари ижросини таъминлаш. Бошқарув қарорлари ижросини таъминлаш - бошқарувнинг муҳим бўғини. Бошқарув қарорини ҳаётга татбиқ этиш уни қабул қилиш жараёнининг мантикий давоми. Агар қарор қабул қилинган бўлса, демак, у ижро этилиши керак.

Қарорни ижро этиш жараёни уни қабул қилиш жараёнидан тубдан фарқ қилади. **Агар қарорнинг қабул қилиниши мақсадни белгилаш бўлса, унинг ижроси мақсадга эришишга йўналтирилганлиги.**

Қарорнинг ижроси - бошқарув ҳаракатининг интиҳосидир. **Ижродаги асосий нарса - мақсадга мувофиқ равишда режалаштирилган натижага эришиш.**

- бошқарув шароитларига мос равишда қарорга (дастур, лойихага) ўзгартишлар киритиш;

- қарорнинг ижро жараёнини уюштириш (бевосита ижрочиларни ва амалга ошириш механизмини аниқлаш, зарурий ташкилий чоралар кўриш);

- ижрони назорат остига олиш (кузатиш);

- ижро натижаларини умумлаштириш ва якуний баҳо бериш.

Бошқариш жараёнидаги охириги босқич — бу қабул қилинган қарорлар ижросини назорат қилишдир.

Назорат – бу қайта (жавоб) алоқа ҳисобланиб, юқори бошқарув органи томонидан чиқарилган буйруқ, фармойиш ва белгиланган режаларнинг жойларда бажарилиш даражаси тўғрисидаги маълумотларни аниқлаш усулидир.

Назорат саволлари.

1. Қарор нима, унинг тушунчаси қандай?
2. Қарорнинг қабул қилувчи субъектга нисбатан қандай турлари мажуд? Уларни тушунтириб беринг.
3. Қарор қабул қилиш жараёнида фойдаланиладиган маълумотлар тутган ўрнига қараб қандай турларга бўлинади? Уларнинг таърифини беринг.
4. Қарорлар қандай роллар ижро этади?
5. Қарорлар мазмуни ёки қабул қилиниш шаклига қараб қандай таснифланади?
6. Умуман олганда қарорнинг қандай турларини биласиз?
7. Қарор қабул қилишнинг асосий тамойилларини айтиб беринг.
8. Қарорга қўйиладиган асосий талаблар нималардан иборат?
9. Қарорнинг шаклланиш жараёни қандай босқичлардан иборат? Уларни таърифлаб беринг.
5. Қарор қабул қилувчи субъектга нисбатан қарор турлари қандай?
10. Интуитив қабул қилинадиган қарорлар қандай қарорлар?
11. Далилларга асосланган ҳолда қабул қилинадиган қарорлар нима?
12. Рационал қарорлар қандай маънони англатади.
13. Қарор қабул қилиш усулларга таъриф беринг.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Амалий машғулот

1-Мавзу: Педагогик фаолиятда муаммолар. Педагогик тизимда таҳлилий фаолият.

Режа:

1. Ўқув фанлари мазмуни ва уларни ўқитишдаги изчиллик асослари.
2. Педагогик фаолиятда муаммолар.
3. Педагогик тизимда таҳлилий фаолият.

1. Таълимнинг узлуксизлиги принципи - бу ўқув жараёни муайян тизим ва кетма-кетлик шаклида ташкил этиладиган принципдир.

Ўқитишнинг узлуксизлиги шунчаки оддий (“умумий”), сўнгра комплекс (“хусусий”) ўрганиладиган материалнинг тақдимотини таъминлайди. Чунки мураккаб муаммоларни содда муаммоларни ва уларни ҳал қилиш асосларини (масалан, формулалар, энг оддий ечимлар ва ҳоказоларни) ўрганмасдан туриб ҳал қилиб бўлмайди.

Таълимнинг узлуксизлиги принципини тавсифлаш.

Таълимнинг замонавий мақсади ҳозирги воқеликка ўз нуқтаи назарига эга, ташаббускор, шунингдек эстетик тамойиллар ва хулқ-атвор нормаларига эга бўлган ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантиришдир.

Ушбу мақсадга мувофиқ, ўқитувчига ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга ошириш учун катта масъулият юкланган. Ўқув жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи уни қуришда қайси тамойилларга таянишига боғлиқ.

Таълимнинг узлуксизлиги тамойили дидактик принцип бўлиб, у ўқув материалининг таркибини, шунингдек ўқитувчини ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга оширишда қўллаши керак бўлган фаолият усуллари ўз ичига олади.

Таълимнинг узлуксизлиги принципининг аспектлари:

Мантиқий ва асосли. Таълимнинг узлуксизлиги принципининг ушбу жиҳати ўқув материални мантиқий кетма-кетликда, ўрганилаётган соҳани босқичма-босқич ривожлантириш билан тартибга солинадиган фанни шундай қуришни таклиф қилади.

Мантиқий ва психологик. Ушбу жиҳат ўқув материалларини ўқувчиларнинг ёшига ва ақлий қобилиятларига қараб тайёрлаш ва мослаштиришни таъминлайди.

Қиймат-семантик. Ушбу жиҳатга кўра ҳар бир ўқувчининг иродаси, ҳис-туйғулари ўқув материални ва унинг мавзусини мақбул ассимиляция қилиш учун ўқув жараёнига киритилади.

Кўрсатиб ўтилган жиҳатлар статик эмас, улар педагогик жараён олдида турган мақсад ва вазифаларга қараб биров ўзгаради.

Шундай қилиб, ўрганишнинг узлуксизлиги принципи сезги ва мантиқий, оқилона ва иррационал, онгли ва онгсиз равишда бирлашганда билишнинг босқичларига боғлиқ. Ўқитишнинг узлуксизлиги принципи таълим мазмунига, шакллари ва воситаларига, шунингдек ўқитувчи томонидан амалга ошириладиган стратегияга таъсир қилади. Ушбу принцип умумий қоидалар ва талабларни ҳисобга олган ҳолда индивидуал ўқув вазиятларини ягона ўқув жараёнига бирлаштириш ва иерархизация қилиш имконини беради. Шу тарзда ташкил этилган ўқув жараёни ҳодисалар ва объектлар ўртасидаги қонуниятлар ва муносабатларни ўзлаштиришга қаратилган. Ўқув жараёни ўзининг

мавжудлиги давомида турли хил педагогик мақсадларни кўяди. Ушбу мақсадларнинг узлуксизлиги замонавий ва тегишли таълим талабларига мувофиқ талабаларни ўқитиш учун мақбул шароитларни яратади. Ўқитишнинг мақсадлари ва вазифаларининг ўзгаришига қарамай, узлуксизлик принципи ўзгаришсиз қолади ва нафақат ўқув материални аста-секин мураккаблаштирилишини, балки ўқитувчининг янги маълумот бериш усуллари хам таъминлайди. Яъни нафақат мураккаброқ маълумотни, балки ўқув фаолиятининг янада мураккаб (самарали) усуллари ўзлаштириш жараёни амалга оширилади. Шундай қилиб, ҳар бир вақт оралиғида ўқитувчи муайян муаммоларни ҳал қилади. Ушбу вазифаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва узлуксизлиги ўқувчиларни билимларнинг оддий, мураккаб хатти-ҳаракатларига ва хатти-ҳаракатларига ўтишларига шароит яратади, уларнинг изчил ҳал қилинишини таъминлайди.

Таълимнинг узлуксизлиги принципини амалга ошириш бўйича кўрсатмалар

Таълимнинг узлуксизлиги принципини амалга ошириш қуйидаги услубий қоидаларни назарда тутати:

1. Ўқитиш жараёнида ўқитувчи талабаларни кейинги боғланишга ўтишга олдиндан тайёрлаб қўйиши керак. Тайёргарлик нафақат талабаларнинг психологик тайёргарлигини, балки ўқув дастурларини бошқа фанлар, ишлаб чиқариш ва бизнес билан биргаликда боғлашни ҳам ўз ичига олади.

2. Ўқитувчи талабаларни баҳолашда объектив ва принципиал бўлиши керак. Баҳолашнинг объективлиги талабаларнинг билимлари белгиланган стандартга мос келишига ҳисса қўшади.

3. Ўқув жараёнида ўқитувчилар талабаларга психологик жихатдан қулай шароит яратишлари керак. Қулай психологик муҳит талабаларнинг ижодий фаоллигига ижобий таъсир қилади.

4. Тренинг давомида нафақат ўқув материалларини етказиб беришга эътибор қаратиш, балки мустақиллик, ижодий ва танқидий фикрлашни ривожлантириш, амалий кўникмаларни эгаллаш ва ҳ.к. Ўқув жараёнига талабаларнинг қизиқишини сақланг. Ўқув материали шундай бўлиши керакки, ўқувчи уни бутун ўқиш даврида ўрганишга қизиқсин. Оддийдан мураккабгача ўқув материалларини етказиб беришни режалаштиринг.

5. Ўқитувчи бутун педагогик фаолияти давомида унинг фаолиятини таҳлил қилиш ва ўзини ўзи таҳлил қилиш, муваффақиятлари ва камчиликларини объектив баҳолаш, ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини ривожлантириш билан шуғулланиши керак.

2. Замонавий жамият олий таълим учун жуда катта вазифани қўяди, бу нафақат бўлажак мутахассислар ўртасида нафақат касбий компетенцияларни, балки умумий маданий, шу жумладан жамоада ишлаш, ҳамкасблар билан ҳамкорлик қилиш, касбий фаолият жараёнида зиддиятли вазиятларнинг олдини олиш ва конструктив ҳал этиш қобилиятини шакллантиришдан иборат; қийин ва экстремал шароитларда психологик барқарорликни намоён этиш, ўз фаолияти ва психологик ҳолатини оптималлаштириш учун ҳиссий ва когнитив тартибга солиш усулларини қўллаш қобилияти; мақбул ташкилий ва бошқарув қарорларини қабул қилиш қобилияти ва бу ўз навбатида университет ўқитувчисининг касбий маҳоратига юқори талаблар қўяди.

Ҳозирги вақтда таълимда қуйидаги муаммолар мавжуд: магистратура ва магистратура дастурларида изчиллик ва мослашувчанликни ташкилий ва услубий таъминлаш; кадрлар ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ўқув дастурлари ва илмий дастурларни шакллантириш; таълим сифатига таъсир қилувчи омиллар; таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси; иқтидорли талабаларни излаш, танлаш ва улар билан ишлаш усуллари ва бошқалар.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун тизимни таҳлил қилиш усулларини қўллаш ва уларни тизимли ёндашув асосида ҳал қилиш керак. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун тизимни таҳлил қилишнинг сифатли усуллари қўлланилади.

- бакалаврият ва магистратура дастурларида изчиллик ва мослашувчанликни ташкилий ва услубий қўллаб-қувватлаш - мақсадларни аниқлаш усуллари ва эксперт баҳолаш усулларидан фойдаланилади;

- кадрлар ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ўқув режалари ва илмий дастурларни шакллантириш - мувофиқлик усули, Дельфи усули;

- ўқув сифатига таъсир қилувчи омиллар - ақлий ҳужум усули;

- таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси - морфологик таҳлил усули;

- иқтидорли талабаларни излаш, танлаш ва улар билан ишлаш усуллари - ақлий ҳужум усули, морфологик таҳлил усули, эксперимент усули.

3. Таълимнинг ривожланиши ўқитувчининг касбий маҳоратини, ўсиш истиқболларини, унинг касбий маҳоратининг асоси бўлган аналитик компетенциясини баҳолаш муаммоларини ҳал қилишни долзарблаштирамоқда.

Ўқитувчилик касби ҳам ўргатувчи, ҳам бошқарувчидир. Ўқитувчиларнинг касбий аҳамиятга эга бўлган фазилатлари узоқ вақт олимлар томонидан кўриб чиқилган ва унинг шаклланишининг педагогик, психологик,

ижтимоий шароитларини очиб берадиган касбий компетенция мазмунини белгилаб берган.

Педагогик компетенция - бу тизимли ходиса, унинг моҳияти педагогик билимларнинг тизимли бирлиги, педагогик фаолиятни самарали амалга ошириш, педагогик алоқа жараёнини мақсадли ташкил этиш, шунингдек, ўқитувчининг шахсини ривожлантириш ва такомиллаштиришни ўз ичига олган тажриба, ўқитувчининг тажрибаси, хусусиятлари ва фазилатлари.

Педагогик компетенциянинг асосий таркибий қисмларидан бири аналитикдир.

Ўзгараётган ижтимоий ва сиёсий муҳит, шубҳасиз, ҳаётнинг барча институтларига ва биринчи навбатда таълимга таъсир қилади. Шу муносабат билан, ўқитувчида юзага келган касбий қийинчиликларни тушуниш ва уларни энгиш йўллари аниқлаш учун табиий эҳтиёж мавжуд.

Фанда аналитик компетенция касбий фаолиятнинг интеллектуал-мантиқий, интеллектуал-эвристик компонентлари мажмуи сифатида қаралади. Аналитик компетенция - бу шахснинг ажралмас мулки бўлиб, у ўзининг ижтимоий потенциалини (билим, кўникма, тажриба, шахсий фазилатлар ва ҳ.к.) муваффақиятли ижтимоийлаштириш ва фаолиятнинг аналитик соҳасида мослашиши (субъектив кўрсаткич) ни амалга оширишга бўлган истаги ва қобилиятини (тайёрлигини) тавсифлайди.

Ўқитувчининг таҳлилий фаолияти таркиби иккита компетенция блокинни ўз ичига олади: биринчиси - ўқув ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш қобилияти, иккинчиси - касбий фаолият билан боғлиқ бўлган аниқ фаолият вазиятларини таҳлил қилиш қобилияти: педагогик вазиятларни таҳлил қилиш, қарорлар қабул қилиш қобилияти, ҳамкасблар, ота-оналар билан муносабатларни ўрнатиш қобилияти.

Таъкидлаш керакки, ўқитувчининг аналитик фаолияти ҳар қандай фаолият сингари қуйидаги босқичларни ўз ичига олади.

- педагогик вазиятни таҳлил қилиш (диагностика);
- натижаларни дастлабки маълумотлар билан таққослаш (прогноз);
- керакли натижага эришиш учун мавжуд бўлган маблағларни таҳлил қилиш;
- ўқув жараёнини лойиҳалаштириш ва амалга ошириш;
- маълумотларни баҳолаш, янги вазифаларни шакллантириш.

Назарий билимлар бўлажак ўқитувчиларнинг амалий тайёргарлигини шакллантиришда етакчи рол ўйнайди ва улардаги педагогик маҳоратни шакллантиришнинг зарурий шарти - кетма-кет ривожланиб бораётган ҳаракатлар мажмуи, уларнинг баъзилари назарий билимларга асосланган ва

баркамол шахсни ривожлантиришнинг таълим муаммоларини ҳал этишга қаратилган автоматлаштирилган (кўникмалар) бўлиши мумкин.

Аналитик кўникмаларни шакллантириш педагогик маҳорат мезонларидан биридир, чунки уларнинг ёрдами билан билимлар амалиётдан олинади. Таҳлилий кўникмалар орқали педагогик фикрлашнинг умумлаштирилган қобилияти намоён бўлади. Ушбу маҳорат бир қатор хусусий кўникмаларни ўз ичига олади:

- педагогик ҳодисаларни таркибий элементларга ажратиш (шартлар, сабаблар, рағбатлантириш воситалари, намоён бўлиши ва бошқалар);

- ҳар бир қисмини бутун билан боғлиқ ҳолда тушуниш;

- таълим ва тарбия назариясида кўриб чиқиладиган ҳодиса мантиғига мос келадиган мақсадлар, хулосалар, нақшларни топиш;

- педагогик ҳодисани тўғри ташхислаш;

- асосий педагогик вазифа (муаммо) ва уни мақбул ечиш усулларини топиш.

Бугунги кунда ҳал қилиниши керак бўлган ўқитувчилар тайёрлашнинг энг муҳим муаммоларидан бири бу ўқув машғулотлари ва ўқитиш ёндашувларининг самарадорлигини мунтазам равишда таҳлил қилиш, гуруҳдаги ҳақиқий вазиятни таҳлил қилиш, талаба томонидан таклиф этилган сабабларни таҳлил қилиш.

Шундай қилиб, таълим парадигмасидан келиб чиққан ҳолда, шаклланган аналитик қобилият ўқитувчига бутун касбий фаолияти давомида зарурдир деб тахмин қилиш мумкин. Ва ўқитувчининг замонавий дунё вокеларига асосланган таҳлилий фаолияти доимий такомиллашувни талаб қиладиган асосий вазифага айланиб бормоқда. Бусиз педагогик амалиётдаги қарама-қаршилиқларни аниқлаш, уларни тушуниш ва ҳал қилишнинг имкони йўқ.

2-Амалий машғулот

2-Мавзу. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усуллари

Режа:

1. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усуллари.

2. Аналитик ва сифатий усуллар.

1. Миқдорий усуллар, одатда, оддий (куйи иерархия) иқтисодий тизимларга тўғри келадиган катта аниқлик шароитида муваффақиятли қўлланилади. Кейинчалик мураккаб тузилмаларга ўтиш жараёнида тизимнинг миқдорий ишончилиги пасаяди ва яхшироқ хусусиятларга эга бўлади, хавф ва ноаниқлик даражаси ошади, мос равишда, субъектив, сифатли таҳлил усуллари оммалашиб боради ва расмийлаштирилган усуллар ва уларнинг

элементлари ёрдамчи режага ўтадилар. Ўқув фаолиятида сифат усуллари қўлланилади.

Сифатли усуллар қаторига қуйидаги усуллар киради:

1. Морфологик таҳлил усули.
2. Мақсадлар дарахти усули.
3. Ақлий ҳужум усули.
4. Дельфи усули.

1. Морфологик таҳлил усули

Морфологик таҳлил (морфологик таҳлил усули) вазифанинг алоҳида бўлимлари учун (қурилмани тавсифловчи морфологик белгилар) мумкин бўлган ечимларни танлашга ва уларнинг комбинацияларини (комбинациясини) систематик тарзда олишига асосланади. Эвристик усулларни назарда тутди.

Морфологик таҳлил услубининг афзаллиги, ўрганилаётган муаммо бўйича озгина миқдорда маълумот мавжуд бўлганда амалга оширилиши мумкин. Ушбу усулни янги бозорларни очиш билан боғлиқ хавфларни ўрганиш, янги эҳтиёжларни шакллантиришда қўллаш мумкин, яъни ўхшаш бўлмаган ҳолда, иқтисодиётнинг барча тармоқларида юқори хавф туғдиради.

Морфологик ёндашув объектни ўрганиш ва ўрганилаётган муаммони ечишнинг барча мумкин бўлган ечимлари ҳақида мунтазам ахборот олишнинг тартибли усули ҳисобланади. Таҳлил жараёнида барча объектлар гуруҳларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири батафсил ўрганилади. Ушбу ёндашув келгусидаги тадқиқотлар учун маълумот тўплаш имконини беради. Морфологик ёндашув объектлар, ҳодисалар ва тушунчалар ўртасидаги тизимли алоқалар билан боғлиқ.

Морфологик таҳлил усулининг асосий жиҳатларидан бири - объект ҳақида тўлиқ маълумот бирикмасидан фойдаланишни ўз ичига олади. Морфологик таҳлилнинг асосий принципи олдиндан батафсил таҳлил қилинмасдан кўриб чиқиладиган нарсалар ва жараёнлардан, хавф манбаларидан ташқарида қолдириш имконини бермайди.

Морфологик таҳлил ўтказиш босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Хавф-хатарли муаммоларни тўғри шакллантириш;
2. Ушбу хавф муаммоларини ҳал этишда муҳим аҳамиятга эга барча параметрларни эҳтиёткорлик билан таҳлил қилиш;
3. Барча ечимларни эҳтимол ўз ичига олган морфологик қутини яратиш.

Бундай қути кўп ўлчамли макондир. Чунки муаммони ҳал қиладиган бўлсак, бундай қутининг ҳар бир бўлаги фақатгина битта пробиркатни ўз ичига олади ёки ҳеч бўлмаганда йўқ бўлмайди. Икки ёки ундан ортиқ ечимларнинг бир хонада кўриниши барча параметрлар ҳисобга

олинмаганлигини ёки тизимга кириб қолганлигини билдиради, шунинг учун етишмаётган параметрларни қидириш зарур.

4. Морфологик қути мос келадиган параметрлар жойлаштирилган хужайраларда дарахт ёки матрица шаклида қурилган. Улардаги даражаларнинг бир хил параметрларини кейинги даражалар параметрларидан бир-бири билан изчил боғлиқлиги муаммонинг мумкин бўлган ечимларидан бири ҳисобланади. Ушбу қатор ечимларнинг бир қисми сифатида деярли имконсиз бўлиб, ечимларнинг ҳақиқий сони бироз кичикроқ бўлади, объектнинг умумий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, мавжуд бўлмаган ва мавжуд бўлган эҳтимолий характеристикаларни ривожлантириш учун инновациялар ва турли комбинациялар зарур.

5. Олинган барча ечимларни уларнинг функционал қиймати жиҳатидан ўрганиш кейинги энг қийин босқичдир. Мақсадлар билан ҳар хил ечимлар самарадорлиги топологик характеристикалар хариталари шаклида график сифатида ифодаланиши мумкин. Турли ечимлар функционал қийматини аниқлаш учун расмий усуллар мавжуд эмас.

6. Энг мақбул ечимларни танлаш ва уларни амалга ошириш керак.

Шундай қилиб, морфологик таҳлил натижаси ўлароқ, ўрганилаётган объект ва унинг ўзига хос таваккалчиликлари тўғрисида янги маълумотлар ишлаб чиқилган ва хавф-хатарнинг ҳар бир компоненти учун хавфларни бошқаришнинг муқобил вариантлари ишлаб чиқилган бўлади.

Ҳаётнинг ҳозирги ривожланиш босқичида, глобаллашув шароитида йирик компаниялар раҳбарлари борган сари юқори малакали ишчиларга бўлган талаб уларнинг таклифидан ортиқ бўлган вазиятга дуч келмоқда. Ҳар бир корхона ўз фаолиятида кадрлар танлаш сифатини яхшилашга муҳтож. Ишга қабул қилиш ва тўғри усуллардан фойдаланиш ишчи кучининг сифатини кафолатлайди, бу ўз навбатида корхона самарадорлигини таъминлайди ва ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг долзарблигини белгилайди. Бу эса морфологик таҳлил усули асосида кадрлар танлаш масаласига ечим топишга олиб келади.

Морфологик таҳлил усулининг моҳияти шундан иборатки, муаммонинг иштирокчилари томонидан кичик босқичларга бўлинади, кейинчалик бир-биридан алоҳида таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Ушбу жараёнда қарор қабул қиладиган шахс, одатда, ходимларни бошқариш бўйича менеджер ҳисобланади. База ёрдамида биз V_1 вакансиясини танлаймиз ва таклиф этилган вакансиянинг профилига мувофиқ R_1, R_2, R_3 каби хавфларни қайта тиклаймиз.

Масалан, ОТМ бўйича қуйидаги муаммони белгилаймиз:
Деканатнинг маънавий-маърифий ишлар бўйича декан ўринбосари лавозими

ишга қабул қилиш; таклиф этилган иш ҳақи: сўров натижалари асосида 4 000 000 сўмдан 5 000 000 сўмгача. Юқори лавозимларда иш тажрибасига эга бўлган даъвогарларга имтиёз берилади.

Мақсад: белгиланган лавозим учун олдиндан танланган учта номзоддан бирини тайинлаш тўғрисида қарор қабул қилиш керак.

Белгиланган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш керак:

1. Номзодлар тўпламидан (С) лавозимга талабгорлар учун муқобил ечимлар дарахтини яратиш.

2. Т шакл - номзодларни баҳолашнинг чекланган миқдорини белгилайди.

3. Меъёрларнинг эҳтимолий қадриятларини сегментлашни амалга ошириш учун, ҳар бир сегмент учун мурожаат этувчилар муайян мезон бўйича таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан лавозимга мувофиқлиги даражасига эга бўлишлари керак.

4. Ҳар бир баҳолаш мезонлари учун экспертлар баҳолаш услубига асосланган ҳолда, ҳар бир сегментга тегишли бўлган номзодларнинг позициясига мувофиқ қиймат (фоиз сифатида) белгиланади.

5. Номзодларнинг мезонлари эксперт баҳолари ва ҳақиқий қийматлари асосида ҳар бир номзоднинг мазкур лавозимга мувофиқлиги даражасини ҳисоблаш учун намуна таклиф қилади.

6. Мумкин бўлган хавфларни кўриб чиқилади ва улар моделга кўшилади. Ходим танлашда, қарор қабул қилувчи шахс ҳар бир муқобил ечимнинг натижасини аниқ белгилайди (1-вазифага қаранг). Хатарларни ҳисобга олган ҳолда, детерминистик ва стохастик хатарлар ҳисобга олинади.

7. Таклиф этилган моделдан фойдаланиб, маълум бир номзодни тайинлаш учун ҳисоб-китоблар амалга оширилади ва тегишли қарор қабул қилинади.

Қоидаларнинг 2-бандига биноан барча иш берувчилар меҳнат органларига бўш иш ўринлари мавжудлиги тўғрисида маълумот беради. Юқоридаги Низомнинг 2-иловаси шакли ҳар бир вакансия учун, жумладан, талаб қилинадиган малака (даража), зарур таълим, зарур иш тажрибаси, шунингдек махсус талаблар (иш берувчининг ихтиёри бўйича) каби қийматларни кўрсатиб беради. Биз ушбу қийматларни тўпламини даъвогарларни баҳолаш мезонлари сифатида тақдим этамиз.

Бир лавозимга номзодни баҳолаш учун танланган ҳар бир мезонни танлаётганда, қарор қабул қилувчи шахс номзоднинг якуний даражасига нисбатан бир ёки бир нечта мезонлар таъсири ҳақидаги статистик фаразни қабул қилади. Шу сабабли, биринчи ва иккинчи турдаги хатоликларга йўл

қўймаслик учун, профессионал қарор қабул қилувчи шахс бу ерда айниқса муҳимдир.

T – бу мисолда номзодларни баҳолаш мезонлари тўплами куйидаги элементлардан иборат бўлади:

T_1 : Ёши;

T_2 : Оилавий аҳволи;

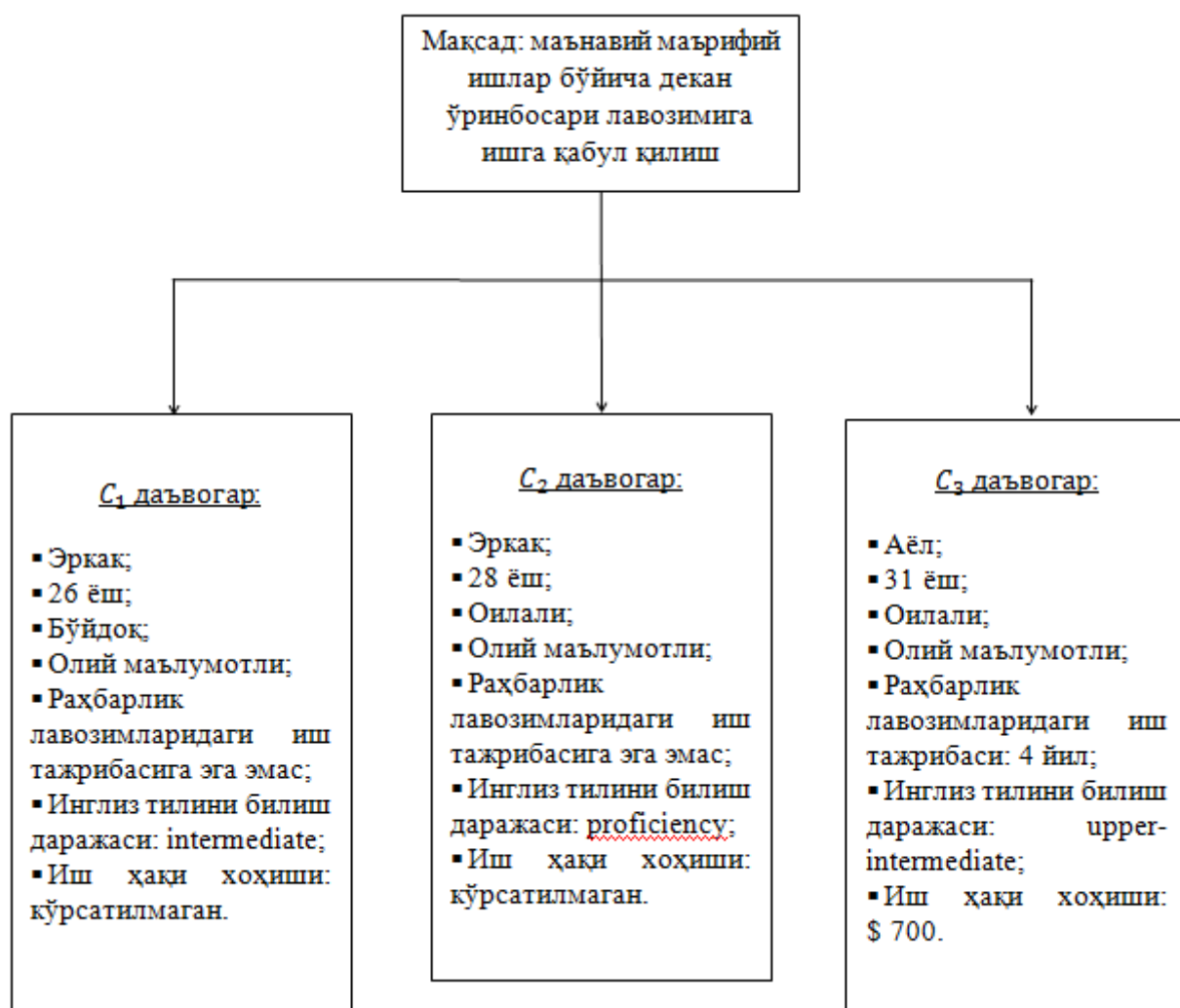
T_3 : Маълумоти;

T_4 : Раҳбарлик лавозимларидаги иш тажрибаси;

T_5 : Чет тилини билиш даражаси;

T_6 : Иш ҳақи хоҳиши.

Масалан, учта муқобил вариантни кўриб чиқамиз (2-расм)

2-расм. Муқобил вариантлар дарахти

Мезонлар бўйича мумкин бўлган қийматларни сегментлашни амалга оширамиз (1-6 жадвалларга қаранг) ва эксперт баҳолари асосида биз $S_j(T_i)$ қийматларини белгилаймиз, бу эса номзоднинг T_i мезонлари бўйича V_l вакансиясига қанчалик мос келишини кўрсатади ($1 \leq i \leq n$, $1 \leq j \leq m$, бу ерда n - T тўпланинг аниқлиги ва $m(T_i)$ - T_i мезонининг мумкин бўлган

қийматларимажмуи сегментларининг сони). Бир сегмент ичида, аризачилар T_i мезонининг лавозимга мувофиқлиги даражаси бўйича таъсир кўрсатиш нуктаи назаридан тенгдирлар.

V_1 вакансиясида кўрсатилган мезоннинг қийматини (100%) асос қилиб олган ҳолда эксперт $[0; 1]$ интервалда баҳолайди:

$$0 \leq S(T_i) \leq 1.$$

Эслатма: T_6 қийматини баҳолашда асосий V_1 вакансиясида кўрсатилган мезоннинг максимал қиймати бўлади.

1-жадвал. T_1 мезони (ёшга оид) бўйича эксперт баҳолаши

T_1 , ёш	18 – 24	25 – 30	31 – 36	37 – 45	46 – 55	> 56
$S(T)$	0,8	1	0,8	0,7	0,6	0,2

2-жадвал. T_2 мезони (оилавий аҳволига оид) бўйича эксперт баҳолаши

T_2	бўйдоқ/ турмушга чиқмаган	уйланган/ турмушга чиққан
$S(T)$	1	0,7

3-жадвал. T_3 мезони (маълумоти) бўйича эксперт баҳолаши

T_3	Ўрта	Ўрта махсус	Олий (бакалавр)	Олий (магистр)
$S(T)$	0,2	0,4	0,8	1

4-жадвал. T_4 мезони (раҳбарлик лавозимларидаги иш тажрибасига кўра) бўйича эксперт баҳолаши

T_4 , йил	Тажрибага эга эмас	< 1	1 – 2	2 – 5	5 – 10	> 10
$S(T)$	0	0,3	0,7	0,8	0,9	1

5-жадвал. T_5 мезони (инглиз тилини билиш даражаси) бўйича эксперт баҳолаши

T_5	A1	A2	B1	B2	C1	C2
$S(T)$	0,1	0,2	0,5	0,85	0,9	1

6-жадвал. T_6 мезони (иш ҳақи хоҳиши) бўйича эксперт баҳолаши

T_6 , млн. сўм	кўрсатилмаган	4 – 5	5 – 7	>7
$S(T)$	1		0,8	0,4

(1) формуладан фойдаланиб, барча мезонлар бўйича даъвогарларнинг ҳақиқий кўрсаткичлари арифметик ўртача деб ҳисоблаб, номзоднинг позициясини фоизини аниқлаймиз.

$$D_{(\text{номз.})} = \frac{\sum_{i=1}^n S_i}{n} * 100\%, \quad (1)$$

Бунда $D_{(\text{номз.})}$ – номзоднинг лавозим учун танланган баҳолаш мезонлари мажмуи (фоиз сифатида ифодаланган) асосида мувофиқлик даражаси;

S_i – i -критерий бўйича эксперт баҳоси (фоизда); $n=|T|$ – T (критериялар) нинг аниқлиги.

Бундан қуйидагиларга эга бўламиз:

$$S_{(c_1)} = \frac{1 + 1 + 1 + 0 + 0,5 + 1}{6} * 100 = 75\%$$

$$S_{(c_2)} = \frac{1 + 0,7 + 1 + 0 + 1 + 1}{6} * 100 = 78\%$$

$$S_{(c_3)} = \frac{0,8 + 0,7 + 1 + 0,8 + 0,85 + 0,8}{6} * 100 = 83\%$$

Олинган натижаларга кўра, учинчи номзод ушбу позицияга жуда мос келади.

Бирок, тавсия этилган модел юзага келиши мумкин бўлган хавфларни ҳисобга олмайди. Ходимларнинг хавфларини ҳисобга олиш (профилактика чораларини қўллаш) ташкилот фаолиятининг самарадорлигини оширишни таъминлайди. Лавозимга номзод тайинлаш тўғрисида қарор қабул қилишда юзага келиши мумкин бўлган детерминистик ва стохастик хатарларни кўриб чиқамиз ва уларни юқоридаги моделга қўшамиз.

Тавсия этилаётган V_l вакансияси учун қуйидаги хавфларни ҳисобга олиш мумкин:

R_1 : касаллик туфайли ногиронлик хавфи;

R_2 : ходимларни бошқа ташкилотга ўтказиш хавфи;

R_3 : эълон қилинган номзод ваколатларининг номувофиқлиги хавфи.

Танланган m хавфлар бўйича ҳар бир номзод учун эксперт $P(R_k)$ ($0 \leq R_k \leq 1$) – k -хатарнинг эҳтимоли ҳақида баҳо беради.

Лавозимга номзоднинг m -белгиланган хавфлар бўйича мувофиқлиги даражаси (2) формула бўйича аниқланади.

$$D_{(\text{номз.})} = \frac{\sum_{i=1}^n S_i}{n} * \frac{\sum_{k=1}^m (1 - R_k)}{m} * 100\%, \quad (2)$$

Бунда R_k – юзага келиши мумкин бўлган k -хавф эҳтимолиги.

Моделга хатарларни киритиш номзодларнинг (1) формулага нисбатан афзаллигини ўзгартиради.

Шундай қилиб, ишга қабул қилиш муаммоси маълум бир тизим сифатида ҳал этилади. Тизимли ёндашувдан фойдаланиш ходимларни ишга қабул қилишда тўғри қарор қабул қилиш эҳтимолини ошириш имконини беради.

2. Мақсадлар дарахти усули

Қарор қабул қилиш дарахти - берилганларнинг автоматик таҳлил методларидан биридир. Қарор қабул қилиш дарахти яратишнинг биринчи ғоялари XX асрнинг 50-йилларида Ховленд (Hovland) ва Хант (Hunt), Мэрин (Marin) ва Стоунларнинг (Stone) 1966 йилда чоп қилинган китоби «Experiments induction» бўлди.

Қарор қабул қилиш дарахти – хулоса қоидаларини иерархик изчил структурага келтириш усулидир. Бунда ҳар бир объектга ечим берувчи биттагина тугун мос келади.

Қарор қабул қилиш дарахтидан фойдаланишнинг афзаллиги.

1. Тезкор ўқитиш (ўзлаштириш) жараёни.
2. Эксперт учун ўз билимини формалаштириш қийин бўлган соҳаларда қоидаларни ҳосил қилиш имконияти.
3. Табиий тилда қоидаларни ажратиб олиш.
4. Интуитив ҳолда тушунарли бўлган синфга ажратиш модели.
5. Бошқа методлар (статистика, нейрон тўрлари) билан таққослаганда юқори аниқликдаги прогноз (башорат).
6. Нопараметрик моделлар қуриш.

Бу ва шунга ўхшаш сабабларга кўра, қарор қабул қилиш дарахти методологияси берилганлар анализи билан шуғулланувчи мутахассиснинг, амалиётчи ёки назарийчи бўлишидан қатъий назар ишида муҳим қурол ҳисобланади.

Қарор қабул қилиш дарахти берилганларнинг интеллектуал анализни (data mining) қувватлаш системалари учун ажойиб қурол ҳисобланади. Берилганларнинг интеллектуал таҳлили мўлжалланган кўпгина пакетларнинг таркибига қарор қабул қилиш дарахтини қуриш методлари киритилган. Қарор қабул қилиш дарахти қуйидаги соҳаларда амалий масалаларни ечишда муваффақиятли қўлланилади:

- 1) Банк иши. Кредит берилишида банк мижозининг кредит тўлаш имкониятини баҳолаш.
- 2) Ишлаб чиқариш. Маҳсулот сифатини назорат қилиш (камчилигини аниқлаш), объектга зиён етказмасдан синов ўтказиш, (масалан, пайвандлаш сифатини текшириш) ва бошқалар.
- 3) Медицина. Ҳар хил касалликларни ташҳис қилиш.

4) Молекуляр биология. Аминокислоталар тузилиши.

5) Берилганларни тавсифлаш. Қарор қабул қилиш дарахти берилганлар ҳақидаги маълумотни ихчам кўринишда сақлаш имконини беради. Информациалар ўрнига биз қарор қабул қилиш дарахтини сақлашимиз мумкин, чунки, у объект ҳақида аниқ маълумот беради.

6) Туркумларга ажратиш (Синфга ажратиш). Қарор қабул қилиш дарахти объектларни синфларга ажратиш масаласини аъло даражада бажаради, объектни аввалдан маълум синфлардан бирига киритади.

7) Регрессия. Агар мақсад ўзгарувчиси узлуксиз катталиқ бўлса, қарор қабул қилиш дарахти мақсад ўзгарувчининг бошқа ўзгарувчига боғланишини аниқлашга имконини беради.

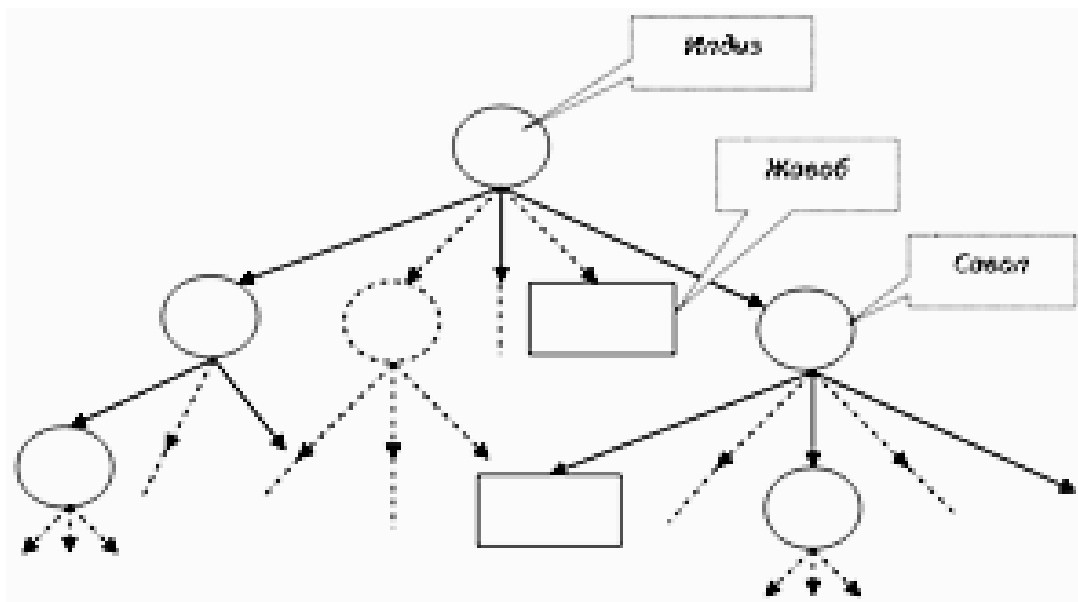
Қарор қабул қилиш учун аниқ сондаги саволларга жавоб бериш керак. Бунинг учун томонлар орасидаги савол-жавоб процессини ташкил қилиш керак. Бу ерда савол-жавоб процессини икки ҳил вариантда ташкил қилиш мумкин: саволларнинг сони ва маъноси қайд қилинган (масалан, психологик тестлар); - қачонки ҳар бир навбатдаги савол, ундан олдинги саволнинг жавобига қараб аниқланади. ЭХМни савол-жавоб процессини автоматлаштириш нуқтаи-назаридан 2-вариант ўзининг “тафаккур” элементлари борлиги билан қизиқарлидир.

Савол-жавоб тизимини тадбиқ қилиш ёндашишларидан бири қарор қабул қилиш дарахтини қуришга асосланган.

Қарор қабул қилиш дарахти - бу қандайдир йўналтирилган график ёйлар билан туташтирилган тугунлардан ташкил топган.

Ҳар бир тугун «савол» ёки «жавоб» тугуни ҳисобланади. Ҳар бир «савол» тугунидан камида иккита ёй чиқади, бошқа тугунлар йўналган «жавоб» тугунидан битта ҳам ёй чиқмайди. Дарахтнинг кирувчи ёйи бўлмаган тугуни «илдиз» деб аталади, ёйлар чиқмаган тугунлар япроқлар дейилади. «Савол» тугуни савол матни ва жавоб вариантларидан ташкил топган. Жавобнинг ҳар бир вариантга шу тугундан чиққан битта ёй тўғри келади.

Тугалланиш (жавоб) тугуни натижа матни (жавоблар) ёки процедура ишга туширишга графикани чиқариш ва бошқа амаллари кўрсатма бўлиши мумкин.

3-расм. Савол-жавоб жараёнини амалга оширувчи қарор қабул қилиш дарахтини кўриниши.

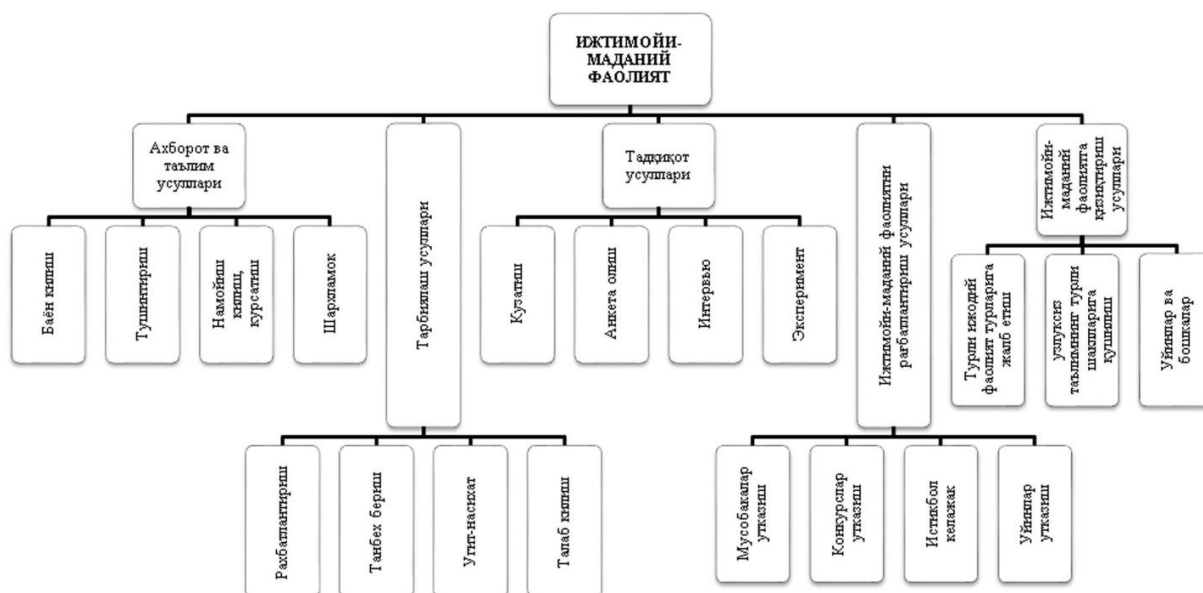
Қарор қабул қилиш дарахти семантик тўрларнинг хусусий ҳоли бўлиб, мазмунан билимлар моделидир. Қарор қабул қилиш дарахтидаги ҳар хил йўллари, предмет соҳасидаги масалаларни ечишда қўлланиладиган ҳар хил фикрлаш занжирларига мос келади. Дарахт илдизидан қандайдир япроғигача бўлган йўл дарахт айланмаси дейилади ва савол-жавоб процесси сценарийсини аниқлайди. Қарор қабул қилиш дарахти айланмаси қуйидаги қоида бўйича амалга оширилади:

а) “савол” тугунидан, шу тугундан чиққан ёйлар орқали бошқа бир тугунга бориши мумкин. Бунда бошқа тугунга ўтиш, жавобнинг сайланган вариантга мос келувчи ёй бўйича амалга оширилади;

б) “ натижа” тугунидан бошқа тугунларга ўтиш мумкин эмас (ўтиш охири).

Мисол. Талабаларни ижтимоий-маданий фаолиятга жалб этиш

Талаба-ёшларни миллий истиқлол ғоялари руҳида комил инсон сифатида тарбиялаш, уларда истиқлол тафаккурларини шакллантириш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, юксак ахлоқ, ҳуқуқий билимларни, маънавий етукликни чуқур эгаллаб, қонунларимиз устиворлигини тан оладиган, меҳнасевар, тадбиркор, ўз шахсий манфаатларини жамият манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахс сифатида тарбиялаш мураббийларнинг энг асосий вазифаси ҳисобланади. Шу билан бир қаторда талаба-ёшларни бўш вақтларини мазмунли ва унумли ўтказишга йўналтириш ҳам катта аҳамиятга эга. Ёшларни спортга, илм-фанга, қизиқишларини ўрганиш, аниқлаш ва таҳлил қилиш учун “Мақсадлар дарахти” усулидан фойдаланилди.

4-расм. Талаба-ёшларни ижтимоий-маданий фаолиятини аниқлаш ва таҳлил қилиш учун «Мақсадлар дарахти».

3. Ақлий ҳужум усули

Таълимда ва қисман маънавий-маърифий соҳадаги ишларда шундай вазиятлар вужудга келадики, бунда раҳбарга мустақил бошқарув қарорларини чиқариш мураккаб бўлади. Бунинг учун у муаммони ҳал қилиш учун экспертлар гуруҳини жалб қилади. Улар “мияга ҳужум” уюштириб вазифани аниқ амалга оширишнинг оптимал усулини топадилар. Ақлий ҳужум усули янги ғояларни излашнинг усулларида бири ҳисобланади.

Бу муаммо ёки вазифани ҳал қилишда ижодий фаолликни стимуллаш (рағбатлантириш)га асосланган усулдир. Ақлий ҳужум давомида қатнашчилар муаммони ҳал қилишнинг кўплаб вариантларини айтадилар, сўнгра айтилган ғоялар ичидан анча истиқболли, муваффақиятли, амалий аҳамиятга эга бўлганлари танланади. Бу усулни қўллаш барча талабаларнинг фаоллигини анчагина оширишга имкон беради, чунки муаммони ҳал қилиш ишига барча қатнашчилар жалб қилинади. Иш жараёнида талабалар ўз билимларини намоён қилиш ва масалани ҳал қилиш мумкин бўлган барча вариантлари ҳақида ўйлаш имкониятларига эга бўладилар. Бунда улар ўз фикрларини қисқа ва лўнда ифодалаш, уларни таҳлил қилишни ўрганадилар. Ақлий ҳужум усули бир неча кишиларни интилишларини бирлаштириб, бир-бирини ғоясини ривожлантириш имконини беради.

Қанчалик ушбу усулнинг моҳиятига зид бўлмасин миёга ҳужумнинг яқка шакли ҳам мавжуд. Ресурслар етишмаганда ёки ишчи гуруҳлар тузиш имкони бўлмаганда миёга ҳужумни мустақил бир киши ўтказиши мумкин. Бунинг учун бир варақ қоғоз ва ручка олиб қайд этилган вақт (10-20 минут)

ичида бўлиши мумкин бўлган максимал (камида 20 та) таклифлар ёзилади, бунда хаёлий (фантастик) ечимларга чегара қўйилмайди. Ушбу усул хохлаган натижани бериши учун ярим йўлда тўхтаб қолмаслик жуда муҳимдир. Агар мия ўз ресурсларини тугатгандай ҳис қилинса, масалан 10нчи ғоядан кейин ғоя келмай қолса, қисқа муддатли танаффус қилиш ва сўнгра давом эттириш мумкин. Амалиёт шуни кўрсатадики, айнан рўйхатни охирида ўзига хос ва ноананавий ечимлар жойлашади. Ақлий ҳужумнинг шаклларида яна бири брейнрайтинг ҳисобланади, бунда қатнашчилар қўйилган вазифани сиртдан онлайн технологиясидан фойдаланиб ўтказадилар. Чат режимида мулоқотда бўлиш креативлик нуқтаи назардан бу усулни имкониятларини пасайтиради, чунки муҳокамада аъзоларнинг шахсан иштироклари жуда муҳимдир. Аммо бу камчилик ишчи гуруҳлари ташкил қилиш сарфларини камайиши ва хорижий экспертларни жалб қилиш имконияти мавжудлиги билан қопланиб кетади.

Ақлий ҳужумни амалга оширишнинг энг оммабоп варианты-битта хонада ишчи гуруҳлари йиғилиб, ғоялар ҳосил қилиш ва охир оқибатда улардан энг муносибларини танлашдир. Бундай **уюшмалар** иерархик ёки тенг кучли қуролма бўлиши мумкин.

Биринчи ҳолатда ҳар бир қатнашчи тор масалани ечади, аммо муаммо яхлит ҳолда фақат раҳбарга маълум бўлиб, таклиф қилинган ғоялар асосида ҳал қилувчи қарорни ўзи қабул қилади. Иккинчи вариантда гуруҳнинг барча аъзолари мутлоқ тенгҳуқуқли ва аниқ мақсадга эришишга интиладилар. Яна чоғишган уюшмалар ҳам бўлиб, уларда ҳар бир қатнашчи умумий муаммони билса ҳам, фақат ўз тор соҳаси бўйича ечимни ахтаришга жавоб беради.

Мисол. “Ахборот ва таълим-тарбия соатлари” машғулотида Ақлий ҳужум усулидан фойдаланиш

Машғулот мавзуси. “Ёшлар ўртасида гиёҳвандлик, алкоголизм ва тамаки чекишинингнинг олдини олиш ва унга қарши кураш омиллари”

Ақлий ҳужумнинг мақсади ва қоидалари

Ақлий ҳужумни ўтказишдан мақсад:

- муаммони ҳал қилиш учун ғояларни топиш;
- ғояларни уларнинг аҳамиятлилигига қараб тартиблаш;
- фаол фикрлаш малакасини шакллантириш;
- кутилмаган ғояларни пайдо бўлиш жараёнини намоёиш қилиш;
- топилган ғоялардан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

Ақлий хужум қоидалари:

- ғояларни илгари сурилиши босқичида танқид тақиқланади;
- оригинал ҳатто фантастик ғоялар рағбатлантирилади;
- барча ғоялар ёзиб борилади ёки қайд қилинади;
- агар маъқул топса муаллифнинг ўзи ҳам ёзиб боради;
- “ақлий хужум” методида қатнашчилар бир-бири билан юридик ва маъмурий жиҳатдан боғлиқ бўлмаслиги зарур;
- таҳлилчилар гуруҳи нисбатан самарали ғояларни таҳлил қилади, синтез қилади, баҳолайди ва танлайди;
- ушбу тадбирни ўтказишда Кейнснинг “ иқтисодчилар адашсалар ҳам уларни ғояси келажак учун хизмат қилади” деган қоидасига амал қилиш.

Ўқув топшириқларини бажариш бўйича вазифалар

Маънавият дарсида гуруҳни 3та кичик гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир гуруҳ учун 1 тадан савол тарқатма материал сифатида тарқатилади.

Мавзу бўйича 1-гуруҳга савол:

1. Ёшлар ўртасида гиёҳвандлик, алкоголизм ва тамаки чекишни келиб чиқиш сабаблари нимада деб ўйлайсиз.

Мавзу бўйича 2-гуруҳга савол:

1. Ёшлар ўртасида гиёҳвандлик, алкоголизм ва тамаки чекишга қарши қандай йўллар билан курашиш керак.

Мавзу бўйича 3-гуруҳга савол:

1. Ёшлар ўртасида гиёҳвандлик, алкоголизм ва тамаки чекишни олдини олиш бўйича қандай чора тадбирлар кўрилиши керак.

Маълумот учун материаллар

Гуруҳда ишлаш қоидалари:

- мулоқотга кириша билиш;
- жамоа билан ҳамкорликда ишлай олиш;
- ўз-ўзини камол топтириш;
- мустақил равишда қарорлар қабул қила олиш;
- мослашувчанлик;
- ташаббускорлик ва ижодкорлик;
- танқидий муносабатда бўлиш, мулоҳаза юрита олиш;

- ахлоқийлик ва тарбияланганлик;
- стрессларга барқарорлик;
- ўз-ўзини бошқара билиш;
- иш жараёнини режалаштириш ва ташкил эта билиш қобилияти;
- мақсадга интилувчанлик;
- тартиб-қоидаларга қатъий амал қилиш ва бошқалар.

1-гуруҳ томонидан илгари сурилган ғоялар

1. Ёшларнинг наркомания тўғрисида етарли маълумотга эга эмаслиги.
2. Ёшлар ўртасида наркоманиянинг салбий оқибатлари тўғрисида тушунтириш ишларини етарли олиб борилмаётганлиги.
3. Ёшлар ўртасида ишсизликнинг мавжудлиги.
4. Ота-оналарнинг ўз фарзандлари тарбиясига суҳт эътибор бериши ёки бутунлай эътибор бермаслиги.
5. Ёшларнинг бўш вақтларини тўғри банд қилинмаслиги.

2-гуруҳ томонидан илгари сурилган ғоялар.

1. Аввалом бор наркотик моддаларни ноқонуний айланишига чек қўйилиши керак.
2. Ватанимиз сарҳадларини қўриқлаётган посбонлариизни маъсулиятини юқори даражада ошириш керак.
3. Гиёҳвандлик, алкогольизм, тамаки чекишнинг зарарли оқибатлари ҳақида суҳбат, кечалар, кўргазмалар ташкил этиш (соғлиқни сақлаш бўлими ходимлари билан ҳамкорликда). Ушбу муаммоларга бағишланган расмлар танловини ўташиш.

4. Қуйидагиларга бағишланган ҳафталиклар ташкил этиш:

- Халқаро саломатлик куни;
- Гиёҳвандликка қарши кураш куни;
- ОИТСга қарши кураш куни.

3-гуруҳ томонидан илгари сурилган ғоялар

1. Уйда ота-оналарнинг ўз фарзандлари тарбияси ҳақида чуқур қайғуриши ва уни амалга ошириши, айниқса соғлом турмуш тарзини шакллантириши лозим.

2. Соғлом турмуш тарзи фалсафасини шакллантириш билан бир қаторда жисмоний тарбияга эътибор бериш.

3. Талаба-ёшларнинг қалби ва онгига миллий истиқлол ғоясини, халқимизнинг юксак маънавияти ва инсонпарварлик анъаналарига садоқат туйғусини чуқур сингдириш, ёт ва бегона бўлган ғояларга нисбатан уларда мустаҳкам иммунитет ва танқидий муносабатини шакллантириш.

4. Оммавий ахборот воситаларида гиёҳвандликни олдини олишга оид тарғибот-ташвиқот ишлари кўламини кенгайтириш.

5. Ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш, талабалар турар жойларида яшовчи ҳамда ижарада турувчи талабалар билан олиб бориладиган маънавий-маърифий ишларда гиёҳвандлик, алкогольизм, тамаки чекишнинг зарарли оқибатлари ҳақидаги материаллар билан тизимли тушунтиришлар олиб бориш.

Натижа:

-талабалар томонидан муайян билимларни пухта ўзлаштиришга эришилади;

-вақт ажратилади ва қилинади;

- ҳар бир талаба фаолликка интилади;

- уларда эркин фикрлаш лаёқати шаклланади.

4. Дельфи усули

Дельфи усули АҚШда XX асрнинг 50-60 йилларида ишлаб чиқилган. Унинг асосий вазифаси келажакдаги илмий тадқиқотларнинг уруш усулларига таъсирини тахмин қилиш эди. Усул американинг "RAND" стратегик тадқиқотлар маркази томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унинг муаллифлари Олаф Хэлмер, Норман Дэлки ва Николас Решер ҳисобланади. Айтгандай, бу ном Дельфик Оракл номидан келади.

Дельфи усули - бу экспертларнинг баҳолаш усулидир, унинг асосий хусусиятлари–анонимлик, кўп босқичли ва ташқи баҳолаш ҳисобланади. Базавий ғоя – агар маълум бир вазият буйича индивидуал экспертизани туғри синтез қилиш ва қайта ишлашни амалга оширсангиз, ишончлилик ва ишончнинг максимал даражасига эга булган умумий фикрни олишингиз мумкин.

Усулнинг мохияти, интервью ва суровлар каби муйаян ҳаракатлар мажмуидан фойдаланиб, туғри ечимни аниқлашнинг йўлини топишдир. Ушбу усул, мустақил экспертлар гуруҳи ташкиллаштирилган гуруҳларга қараганда, натижаларни яхшироқ баҳолаш ва прогнозлаш мумкин. Мустақил экспертлар бир – бирлари ҳақида ҳатто билмаслиги ҳам ҳисобга олинса, турли позицияларнинг тўқнашуви, шунингдек, биргаликдаги иш ва конформизм туфайли келиб чиқадиган жамаовий таъсирни бекор қилиш мумкин. Бундан ташқари, усул иштироқчиларнинг жойлашувидан қатъий назар, ҳар қандай жойда амалга оширилиши мумкин.

Дельфи услубини қўллаш жараёнида икки гуруҳ иштироқ этади:

- Биринчи гуруҳ урганилаётган муаммога ўзининг нуқтаи назарини ифодаловчи экспертлар.

- Иккинчи гуруҳ экспертларнинг фикрларини бир мезонга келтирадиган таҳлилчилар.

Дельфи усули бир неча босқичларни ўз ичига олади. Умуман олганда уч босқич бор – бу дастлабки босқич, асосий босқич ва аналитик босқич.

Дастлабки босқич. Дастлабки босқичда эксперт гуруҳи сараланади. Бу гуруҳга бир нечта киши аъзо бўлиши мумкин, лекин 20 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳ ташкил қилиш тавсия этилади.

Асосий босқич. Иккинчи босқичда қўйидаги ишлар амалга оширилади:

- муаммо қўйилади – экспертлар асосий саволни олишади ва уларнинг вазифаси уни бир нечта кичик бўлақларга бўлишдир. Таҳлилчилар энг кенг тарқалган саволларни танлаб олиб, умумий сўровнамани тузадилар.

- қабул қилинган сўровнома янада экспертларга тақдим этилади. Улар қўшимча қилиш зарурлиги борми, маълумотлар етарлими, муаммога қўшимча маълумотлар мавжудлигини кўрсатиши керак. Шундай қилиб батафсил маълумотга эга бўлган жавоблар (экспертлар сонига боғлиқ ҳолда) чиқади. Таҳлилчилар яна бир сўровнома тузадилар.

- экспертларга янги сўровнома берилади. Энди улар муаммони ҳал қилиш учун ўз ечимларини таклиф қилишлари ва бошқа экспертларнинг муқобил позицияларини ўрганишлари керак. У ресурсларнинг самарадорлигини, мавжудлигини, ечимларнинг долзарблигини баҳолайди. Таҳлилчилар экспертларнинг асосий фикрларини таъкидлаб, уларни яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Агар кимнингдир фикрлари кўпчилик фикрига зид бўлса, бу фикрлар экспертларга айтилади. Натижада экспертлар ўз позицияларини ўзгартириши мумкин, шундан кейин бу кадам янада такрорланади.

- ушбу кадамлар экспертлар консенсусга келиб бир фикрга келгунга қадар қайта такрорланади. Таҳлилчилар томонидан аниқланган эксперт гуруҳ аъзоларининг фикрларнинг бир биридан фарқ қилиши муаммонинг нозик томонларининг мавжудлигини кўрсатади. Охирида муаммонинг ечими буйича умумий баҳо чиқарилади ва амалий тавсиялар тайёрланади.

Аналитик босқич. Учинчи босқичда экспертларнинг фикрларининг мустаҳкамлиги текширилади, олинган хулосалар таҳлил қилинади ва якуний тавсиялар ишлаб чиқилган бўлади.

Дельфи усулининг ушбу тузилишидан бошқа модификациялари ҳам мавжуд. Уларнинг энг кенг тарқалгани тузилмага эга бўлмаган босқичини ўз ичига олади. Ушбу модификация агар тадқиқот аниқ бир нарсани топишга қаратилган бўлса ва тадқиқот ташкилотчилари муаммони махсус саволлар

шаклида зудлик билан такдим эта олмаган ҳолатда фойдаланилади. Бу ҳолатда муаммони шакллантириш босқичида аллақачон экспертлар гуруҳи жалб қилинган бўлади.

Барча экспертли баҳолаш усуллари ичида Дельфи усули энг самарали ҳисобланади.

Дельфи усули 1964 йили О.Хэлмер ва Т.Гордон томонидан кашф қилинган. Бу усул экспертлар гуруҳи томонидан маҳсус аноним сўровнома бир неча бор тўлдириб берилишини назарда тутди. Усулнинг мақсадлари вазиятга кўра турлича бўлади: 1) турли элементларнинг муҳимлик даражасига баҳо бериш; 2) турли кўрсаткичларнинг қийматини башорат қилиш; 3) муқобил қарорларини баҳолаш ва улар орасидан энг яхшишини танлаш. Бунда вазиятга кўра, баҳоларга чегаралар қўйилади. Масалан, айрим кўрсаткичларни баҳолашда 0-100 балл оралиғидан баҳолар қўйилиши мумкин. Аммо баъзан бундай чегаралар қўйилмайди. Экспертлар бир бири билан мулоқатда бўлишмайди ва бир бирини билишмайди.

Биринчи босқичда экспертлар баҳолаш (муқобил қарорлар) ичидан бирини беришади (танлайдилар) ва айнан нима учун шу баҳони (қарорни) берганини (танланганини) ёзма равишда асослаб беришади, яъний баҳо (қарор) ҳақида хулоса чиқаришади.

Иккинчи босқичда экспертларга танишиш учун баҳолашнинг медиасини¹ маълум қилинади, ҳар бир экспертнинг қарори ва хулосаси тарқатилади, ҳамда олдинги анкета қайтадан тўлдириш учун берилади. Одатда, экспертлар иккинчи босқичида тўғрироқ жавоб беришга ҳаракат қилишади ва жавоблар бир биридан олдингилардан кўра камроқ фарқ қилади.

Босқич сони уша фарқлар етарли даражада камайганидан боғлиқ.

Дельфи усулини қўллаш учун қуйидаги шартлар бажарилиши лозим:

1. Экспертлар таркиби ва сони ўзгармас бўлиши керак; уларнинг сони қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$N_{min} = 0,5\left(\frac{3}{s} + 5\right),$$

бу ерда s – нолдан биргача бўлган ораликда учрайдиган натижанинг хатоси.

2. Сўровлар орасидаги вақт бир ойдан ошиб кетмаслиги керак;

3. Сўровномадаги саволлар ва жавоблар аниқ, равшан ва мантиқан тўғри бўлиши керак;

4. Экспертлар қуйидаги тарзда иштироқ этишади: 1) сонли кўринишда жавоб беришади; 2) ўзига ўзи баҳо қўяди, яъний баҳолай олиш қобилияти тўғрисида маълумот беради: бу ерда ҳам жавоб сонли кўринишда бўлади; 3) жавобни ёзма равишда асослаб беради.

5. Экспертларнинг баҳолари вариация коэффиценти 33% дан кам бўлса, сўров ўтказиш тўхтатилади.

Дельфи усулини қўллаш босқичлари яқунланганда, маълумотлар тақсимоти нормал тақсимот кўринишига яқинлашади, чунки айнан нормал тақсимотга яқинлашишда медиана ва ўрта арифметик бир-бирига яқинлашади. Демак, жалб этилган экспертлар сони қанчалик юқори бўлса, босқичлар сони шунчалик кам бўлади. Идеал вазият қўйидагича: ҳар бир элементга тахминан 10 та экспертнинг тўғри келиши, яъний масалан тўртта элемент учун 40 та экспертлар тўғри келиши. Бундай идеал вазиятда сўров биринчи босқичдаёқ яқунланиши мумкин. Экспертларнинг малакаси, ҳамда маълумотнинг аниқлиги ва етарлилиги даражаси юқорилиги ҳам босқичлар сонининг камайишига олиб келади.

Хусусан, j -саволга (элементга) берилган жавобларнинг вариация коэффиценти қўйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$V_j = \frac{\sigma_j}{\bar{x}_j} * 100,$$

бу ерда σ_j – j -саволга (элементга) берилган жавоб (баҳо)ларнинг стандарт четлатилиши ва \bar{x}_j – j -элементга берилган баҳонинг вазнга солинган

ўрта арифметик қиймати. Вазнга солинган ўрта арифметик қиймати қўйидагича ҳисобланади:

$$\bar{x}_j = \frac{\sum_{i=1}^m f_i x_{ij}}{\sum_i f_i}, i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, n.$$

Бу ерда: x_{ij} — i -экспертнинг j -саволга (элементга) берган жавоби (баҳоси); f_i — i -экспертнинг компотентлигини ва жавобнинг асосланганлигини инобатга олувчи коэффицент. Ушбу коэффицентни қўйидагича ҳисобласа бўлади:

$$f_i = \frac{f_{i1} + f_{i2}}{2}$$

Бу ерда: f_{i1} - i -экспертнинг компонентлигини; f_{i2} - i -экспертнинг жавоби асосланганлиги.

Агар \bar{x}_j – элементнинг муҳимлик даражасини ўлчаса ва 0 дан 100 баллгача бўлган шкалада ўлчанса, у ҳолда унинг қиймати қанчалик юқори бўлса, у шунчалик муҳим бўлади. Лекин бу хулосанинг ишончи қўйилган баллнинг вариация коэффиценти дан боғлиқ: вариация коэффиценти қанчалик паст бўлса, баҳо шунчалик ишончли бўлади.

Вариация коэффицентини ҳисоблаш учун стандарт четлатишни аниқлаш лозим. Стандарт четлатишнинг формуласи қўйидагича:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m f_i (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{\sum_i f_i}}, i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, n.$$

Дельфи усули кўп маротаба қўллангандан сўнг экспертларнинг аҳамиятлилиги даражаси аниқланади. Экспертнинг ишончлилиги даражаси куйидагича ҳисобланади: экспертнинг ўрта қийматиغا яқин баҳолари сонининг экспертнинг ўрта қийматдан узоқ баҳолари сонига нисбати олинади.

Т/ р	Элемент	Баҳо (эксперт томонидан берилади)	Экспертнинг компе-тентлиги коэффициенти(0дан 5 оралигида эксперт ўзига баҳо беради)	Баҳони асослаш(ёзма равиш- да экс-перт томонидан тўлдирилади)	Баҳонинг асосланганлиги даражаси (0 дан 5 оралигида, тадқиқотчи томонидан амалга оширилади)
1	ТДАУ Нукус филиалида маънавий маърифий ишларнинг ташкил этилиши қай даражада? (0 дан 5 балл орасида танланг: 1 – “жуда қоникарсиз”, 2 – “қоникарсиз”, 3 – “қоникарли”, 4 – “яхши”, 5 – “аъло”)				
2	ТДАУ Нукус филиалида келгуси ўқув йили маънавий ва маърифий ишларнинг самарадорлиги неча фоизга оширилиш кутилади?				
3	ТДАУ Нукус филиали «Агробиология» факультети деканининг маънавий ва маърифий ишлари бўйича ўринбосари О.Сейтмуратовнинг компетентлиги ва креативлиги қай даражада?				
4	ТДАУ Нукус филиали «Агроинженерия ва зоотехния» факультети декани маънавий ва маърифий ишлари бўйича ўринбосари Қ.Бекимбетовнинг компетентлиги ва креативлиги қай даражада?				

	f_{i1}	f_{i2}	f_i	x_{i1}	x_{i2}	x_{i3}	x_{i4}	$f_i x_{i1}$	$f_i x_{i2}$	$f_i x_{i3}$	$f_i x_{i4}$
i=1	0,8	0,9	0,85	3	60	5	1	2,55	51	4,25	0,85
i=2	0,5	0,4	0,45	5	70	1	5	2,25	31,5	0,45	2,25
i=3	1,0	0,9	0,95	4	40	4	4	3,8	38	3,8	3,8
i=4	0,9	0,9	0,90	4	50	1	2	3,6	45	0,9	1,8
i=5	0,8	1	0,90	4	90	4	4	3,6	81	3,6	3,6
i=6	0,8	0,7	0,75	3	95	5	1	2,25	71,25	3,75	0,75
i=7	0,7	0,8	0,75	4	48	3	5	3	36	2,25	3,75
i=8	0,5	0,5	0,50	5	55	2	3	2,5	27,5	1	1,5
i=9	0,6	0,6	0,60	3	60	2	2	1,8	36	1,2	1,2
i=10	0,5	0,6	0,55	4	70	4	5	2,2	38,5	2,2	2,75
$\overline{\sum_{i=1}^m f_i x_j}$			7,2								
$\sum_i^m f_i$								27,55	455,75	23,4	22,25
•								3,83	63,30	3,25	3,09
σ_j								0,64	18,03	1,44	1,52
$\overline{V_j}$								16,66	28,49	44,19	49,27

Анкетанинг иккита саволига ишончли баҳолар олинди, чунки уларнинг вариация коэффицентлари 33% дан кам чикди. Тошкент давлат аграр университети Нукус филиалида маънавий ва маърифий ишларнинг ташкил этилиш даражаси «яхши» баҳони олди. ТДАУ Нукус филиалида келгуси ўқув йилида маънавий ва маърифий ишларнинг самародарлиги оширилиши эса 63,3% ташкил этиши башорат қилинди, яъний $x_1=3,83$ ва $x_2=63,3$. Мос равишда $V_1=16,7\%$ ва $V_2=28,5\%$.

Энди қолган иккита элементнинг баҳоси ишончлиги етарли бўлмаганлиги сабабли, сўровнинг иккинчи босқичи ўтказилади. Балки биринчи босқичда экспертларда, факультетларнинг маънавий ва маърифий ишлар бўйича декан ўринбосарлари ҳақида маълумот етарли бўлмагандир. Экспертларга олинган натижалар тақдим этилади. Маълумки, ўрта баҳодан анча пастроқ ёки анча юқорирақ баҳо берган экспертнинг ишончилиги паст бўлади. Иккинчи босқичда, ушбу ишончилиқни ошириш учун, ўрта баҳодан анча пастроқ баҳо берган экспертларга ўрта баҳодан анча юқорирақ баҳо

берган экспертларнинг асосномалари алоҳида тақдим этилади. Анкетада фақатгина иккита элемент қолдирилади.

Т/р	Элемент	Баҳо (эксперт томонидан берилади)	Экспертнинг компетентлиги коэффициенти (0 дан 5 оралиғида эксперт ўзига баҳо беради)	Баҳони асос-лаш (ёзма равишда эксперттомо-нидан тўлдирилади)	Баҳонинг асосланганлиги даражаси (0 дан 5 оралиғида, тадқиқотчи томонидан амалга оширилади)
3	ТДАУ Нукус филиали «Агробиология» факультети деканининг маънавий ва марифий ишлари бўйича ўринбосари О.Сейтмуратовнинг компетентлиги ва креативлиги қай даражада?				
4	ТДАУ Нукус филиали «Агроинженерия ва зоотехния» факультети деканининг маънавий ва марифий ишлари бўйича ўринбосари Қ.Бекимбетовнинг компетентлиги ва креативлиги қай даражада?				

Сўнг қайтадан аноним сўров ўтказилади. Балки айрим экспертлар олдинги берган баҳоларини ўзгартирмасдан яна беришади, айримлари эса бошқаларнинг асосномаларини ўқиб чиқиб, ўз компетентлигини ошириб, фикрларини ўзгантиришади ва элементларга янги баҳо беришади. Натижада кўйидаги маълумотлар олинди.

	f_{i1}	f_{i2}	f_i	x_{i3}	x_{i4}	$f_i x_{i3}$	$f_i x_{i4}$	$f_i(x_{i3} - \bar{x}_3)^2$	$f_i(x_{i4} - \bar{x}_4)^2$
i=1	0,8	0,9	0,85	5	2	4,25	1,7	0,37	0,08
i=2	0,6	0,6	0,6	4	2	2,4	1,2	0,07	0,06
i=3	1	0,9	0,95	5	3	4,75	2,85	0,41	0,46
i=4	0,9	0,9	0,9	4	1	3,6	0,9	0,11	1,53

i=5	0,8	1	0,9	5	3	4,5	2,7	0,39	0,43
i=6	0,8	0,7	0,75	5	2	3,75	1,5	0,32	0,07
i=7	0,7	0,8	0,75	4	3	3	2,25	0,09	0,36
i=8	0,7	0,6	0,65	3	2	1,95	1,3	1,17	0,06
i=9	0,8	0,8	0,8	3	2	2,4	1,6	1,44	0,07
i=10	0,7	0,7	0,7	5	3	3,5	2,1	0,30	0,34
$\sum_i^m f_i$			7,85						
$\sum_{i=1}^m f_i x_{ij}$						34,1	18,1		
\bar{x}_j						4,34	2,31		
$\sum_{i=1}^m f_i (x_{ij} - \bar{x}_j)^2$								4,67	3,47
$\frac{\sum_{i=1}^m f_i (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{\sum_i^m f_i}$								0,60	0,44
σ_j								0,77	0,66
$\overline{V_j}$								17,76	28,82

Анкетанинг учинчи ва тўртинчи элементи учун ишончли баҳолар олинди, чунки уларнинг вариация коэффицентлари 33% дан кам чикди. Тошкент давлат аграр университети «Агробиология» факультети деканининг маънавий ва маърифий ишлари бўйича ўринбосари О.Сейтмуратовнинг малакасига берилган ўрта баҳо 4,34 ни, «Агроинженерия ва зоотехния» факультети деканининг маънавий ва маърифий ишлари бўйича ўринбосари Қ.Бекимбетовга берилган баҳо эса 2,31 ни ташкил қилди, яъний $x_3=4,34$ ва $x_4=2,31$. Мос равишда $V_3=17,76\%$ ва $V_4=28,82\%$.

Кўриб турганингиздек, Дельфи усули экспертли баҳолашнинг мукамал усуллари билан биридир. Шу билан бирга, мазкур баҳолаш усули қўйидаги камчиликларга эга:

- экспертлар малакаси бир хил бўлмаслигининг баҳолаш натижаларига таъсири;
- экспертларга етарли бошлангич маълумот тақдим этилмаганлиги;
- саволларни аниқ ва равшан тузиш доимо ҳам қўлдан келмайди;
- баъзи экспертлар юзаки таҳлил асосида баҳо беришади;
- пессимизм, оптимизм ёки бошқа эмоционал омилларнинг натижага таъсири;
- экспертларнинг жавоб беришда холис бўлмаслиги;
- ташкилий жиҳатдан юзага келган камчиликлар.

Шундай қилиб, биз мазкур мисолда Дельфи усули ёрдамида нафақат кўрсаткичларнинг жорий қийматини баҳолашни, балки уни башорат қилишни

ўргандик. Бундан ташқари, муқобил қарорлар ичидан мақбулини танлашни ҳам мисолда кўрдик.

Назорат саволлар:

1. Морфологик таҳлил усули тузилмасини кўрсатинг.
2. Қарор қабул қилиш дарахтидан фойдаланишнинг афзаллиги қандай?
3. Ақлий хужум усулидан фойдаланиш мисолни кўрсатинг.
4. Дельфи усули мақсади қандай?

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-топширик. Қуйида берилган кейс билан танишинг ва ундаги муаммони ечимини топинг.

Маънавий таҳдидларга қарши кураш давлатнинг, бирор бир ижтимоий уюшманинг иши бўлмай, ҳар биримизнинг вазифамиздир. Бепарволик ва лоқайдлик ўз манфаатини жамоат манфаатидан устун қўйишдан, худбинликдан, келажак ҳақида қайғурмасликдан, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ишонмасликдан, кўрқоқликдан келиб чиқади. Жамият келажagini ўйлайдиган инсон ҳеч қачон теварак-атрофидаги ҳодисаларга бепарво, лоқайд бўлмайди. Зарарли, ёт жараёнларни фош қилади, уларга қарши фидойилик билан курашади. Шунинг учун И.Каримов бу масалани алоҳида таъкидлайди: *«Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзи бўларлиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча – қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади»¹.*

Қуйидаги кейс - маънавий баркамол ва комил инсоннинг ақлий, ахлоқий, маънавий фазилатлари юксак бўлиши, кишиларнинг чуқур ва замонавий билим, кенг дунёқараши, мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлиши, унинг юксак маънавий камолот соҳиби бўлишининг асосий шакли – юксак маънавиятнинг муҳим омили эканлигини кўрсатиб беришга, маънавий ҳаётимизни издан чиқаришга қаратилган жиддий хатарлар ва уларнинг олдини олиш йўллари ишлаб чиқишга имкон яратади.

Кейсни ечиш жараёнида ушбу вазиятни таҳлил қилиб, муаммони олдини олиш ва уни ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқишга ҳаракат қилинг.

¹ Каримов И.А. Юксакмаънавият - енгилмас куч. Маънавият-Т.: 2008.

Ушбу кейсни муваффақиятли амалга ошириш учун мавзу бўйича маънавий тараққиёт мезонлари ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўлиш зарур.

Тавсия этилган кейсни ечиш кўйидаги натижаларга эришишга имкон яратади:

- ўзлаштирилган мавзу бўйича билимларни мустаҳкамлаш;
- муаммонинг ҳамда қабул қилинган ечимнинг индивидуал ва гуруҳий таҳлилида билим ва кўникмаларни қайта топшириш;
- мантикий фикрлашни ривожлантириш;
- мустақил равишда қарор қабул қилиш кўникмаларини эгаллаш;
- ўқув ахборотларини ўзлаштириш даражасини текшириб кўриш.

Кейс

Бепарволик ва лоқайдликка йўл кўймаслик, хушёрлик ва жонкуярлик (Муаммоли вазият)

Ҳозирги пайтда инсоният ҳаётига катта хавф туғдираётган халқаро терроризм, диний экстремизм, наркоагрессия ва СПИД сингари офатларни кўпчилик яхши билади. Лекин бугунги кунда ҳамма ҳам билавермайдиган, ошқора кўзга ташланмайдиган, маънавий ҳаётимизни издан чиқаришга қаратилган жиддий хатарлар ҳам борки, уларнинг олдини олмасак, кейин кеч бўлади. Булар Ғарб оламида кенг тарқалган эгоцентризм ва эркинлик нисбатидаги ахлоқсизлик фалсафасидир.

“Менга нима” деб қараш, лоқайдлик, беписандлик, ўзини, ўз манфаатини ҳаммадан устун кўйиш, худбинлик, ҳамма нарсалар менинг хузур-ҳаловатимга хизмат қилиши керак, дейиш, шуҳратпарастлик, кибр, маҳмадоналик, тажанглик, бировни эшита билмаслик, хатосини тан олмаслик, совуққонлик, танқидга чидамсизлик – эгоцентризм дардига дучор бўлган одамнинг белгилари.

Масалан, икки нафар ўсмир маҳалламизда сигарет чекиб турибди. Илгари буни кўриб, “Ие. Нега чекади-я бу болалар”, деб, танбеҳ берардик. Бугун эса тўхтаб, гапиришга иродамиз етмайди. Ичимиздаги худбинлик “Нима қиламан кайфиятимни бузиб. Қўй, индама, менга нима, болага ота-она тарбия берсин”, - деб, бепарволик билан ўтиб кетамиз. Орадан маълум бир вақт ўтгач маҳаллада сигарет чекиб турган болаларнинг сони кўпая бошлади. Виждонимиз қийналиб, болаларга танбеҳ беришга яна ҳаракат қилдик. Ҳозирги ўсмирлар ҳам анойи эмас. Бетга чопарлиги бор. “Нима ишингиз бор. Амакимсиз, ҳоламисиз”, дейди. Биз эса, “менга нима”, – деб йўлимизни давом эттирамиз. Чунки ишларимиз жуда кўп, қаергадир шошиляпмиз. Бизнинг гапларимиз ўспирин болаларга ёқмайди. Маълум бир вақт ўтгач, ўспирин болалар секин-аста гиёҳванд модда истемол қила бошлашди.

Маҳаллада бирин-кетин аянчли фожеалар рўй бера бошлади. Ўғирлик, муштлашишлар, зўравонлик, тартибсизлик... Қаердан келди бу иллат? Ким айбдор? Қўшни хонадонда истиқомат қилаётган бола гиёҳванд моддани меъёрдан кўпроқ истеъмол қилганлиги туфайли оламдан ўтди. Орадан яна бир неча кундан сўнг яна фалокат. Қўшни аёлнинг фарзанди муштлашиб, оғир жароҳат олибди. Энди маҳалладошлар инсонийлик ва одамгарчилик ҳақида қайғуриб, қўшнилاردан кўнгил сўрашга киришишибди.

Боболаримиз: “Бир болага етти қўшни ҳам ота, ҳам она” деган, шунга амал қилган. Кўраяпсизми? Лекин нега биз боболар удумига амал қилмадик? Авлодлар ҳақида қайғурмадик. Бошимизга обдан бирин-кетин кулфатлар тушгандан кейингина одамийлик ва инсонпарварлик ҳақида ўйлай бошладик?

Одам қандай қилиб эгоцентрист бўлиб қолади? Ота-онанинг педагог дастидан. Қандай қилиб? Ота-она ўзлари тукқан боласини еру жаҳонга ишонмай бу дунёнинг марказига айлантириб оладилар. Болага буни (дунёнинг маркази бўлишни) ўргатишади. Бола нима қилсин? Ўрганади. Бундай ота-оналар тарбиясида: “Фақат менинг боламга яхши бўлиши керак. Болам бахтли бўлиши керак” деган тамойилга амал қиладилар ва ... қаттиқ адашадилар.

Боласининг истаган, ҳатто истамаган, сўрамаган нарсаларни ҳам уюб ташлашади. Меҳнатни, бировга ғамхўрликни, бошқалар ҳам худди ўзи каби одам эканлиги, уларнинг ҳам хурмати, манфаатлари борлигини эслатмайдилар.

Бола боғчасига боради. Ўзидек болалар билан биринчи учрашув. Бошқалардан ота-онасиникичалик ғамхўрликни кутади. Кўрмагач талаб қилади. Биринчи учрашув – жамоа билан биринчи тўқнашувга айланди. Йиғлайди.

Мактабда муомала, мураса, бурчни билмайди. Масъулиятсиз. Жон куйдирмайди. Ота-она буни қўллаб-қувватлайди. Бошқа мактабга кўчиради. “катта бўлса ҳаммаси жойига тушиб кетади”, - деб ўзларини алдайдилар. У катта бўлади. Унга қўшилиб талаблари, ишёқмаслик, масъулиятсизлик, бошқаларга иддаолари, иллатлари ҳам вояга етади. Кучга киради.

Ота-онанинг белидан кучи, чўнтагидан барака кетади. Энди бефойда, кераксиз одамларга айланиб қоладилар.

Худбин йигит энди жамоавийлик, кўпчилик бўлиб яшаш тартиб-қоидаларига, бурчларига тўқнашади. Биринчи тўқнашувдаёқ енгилади. “Мен яхши – ҳамма ёмон” деган қулай ёлғон қобифига уй қуриб, яшай бошлайди. Шундай қилиб, ота-онанинг, кишиларнинг лоқайдлиги жамиятдан, ҳаётдан асоссиз норози эгоцетристларни пайдо қилади. Маънавий қаровсизлик, бурчсизлик ўсмирни гиёҳвандларга, жиноятчиларга, ким мўмай пул ваъда қилса, ўшаларга топширади.

Шу тариқа, эгоцентрист-худбинлар жабрини биринчи – уларнинг оналари тортади. Кейин бошқалар. Чунки тушунтириб, одамларга яхшилик қилиш керак десангиз, “бунинг томи кетибди”, - деб ўйлайди. “Ватанга нима бердинг?” десангиз, у: “Ватаним менга нима берди?”, - дейди ўқрайиб. Чунки у туғилгани, яшаётгани борлиги учун ҳамма унга нимадир бериши керак. У эса ҳеч кимга ҳеч нарса бермаслиги керак. У сизга “фойдаланса бўладиган ё бўлмайдиган нарса”, - деб қарайди. Бизларни бу кўйга тушишдан Худонинг ўзи асрасин.

Саволлар:

1. Сизнинг фикрингизча ушбу мақолада муаллиф қандай муаммони кўтариб чиққан?
2. Мақолада муаммони тасдиқловчи қандай далиллар мавжуд?
3. Вазиятдаги бепарволик, лоқайдлик туфайли вужудга келган салбий иллатларни ажратиб олинг ҳамда ушбу муаммонинг келиб чиқиш сабаби нимада деб ўйлайсиз?
4. Муаллиф ўз мақоласида муаммони олдини олдиш йўллари қандай баён этган?
5. Сизнинг фикрингизча ушбу муаммони қандай ечиш мумкин?

2-топширик. Ассесмент методини қўллаш.

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур метода орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти тест олиш, муаммоли вазиятларни ечишни машқ қилиш бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент”лардан маъруза машғулотида мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна: Тингловчиларнинг маъруза ва амалий машғулотида олган билим даражаларини ўрганиш, ўзлаштириш даражаларини баҳолаш мақсадида машғулотлар сўнгида ассесмент методини қўллаб, аввалдан тайёрланган тестлар ёрдамида текширув ўтказилиши мумкин.

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Анализ	(юнон. analysis – бўлиниш) – табиат ва жамиятдаги бирор нарсанинг, буюмларнинг, ходисаларнинг алоҳида томонлари, хусусиятлари ва ажралмас қисмларини фикран кўриб чиқиш орқали амалга ошириладиган тадқиқот ҳамда таҳлил орқали борлиқни билиш жараёнида ишлатиладиган усул	Analysis is the process of breaking a complex topic or substance into smaller parts in order to gain a better understanding of it
Алгоритм	(лот. algorithmi – ибтидо) – маълум бир соҳага оид муаммоларни ҳал қилишда ечишда ишлатиладиган жараёнлар тизимининг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ дастури	An algorithm is an effective method that can be expressed within a finite amount of space and time
Альтернатив	(муқобиллик)– бир-бирига қарама-қарши бўлган) икки вазиятдан, фикрдан, нарсдан, имкониятдан бирини танлаш ёки танлашга мажбур бўлмоқ.	the possibility of choosing between two different things or courses of action
Абстракция	(лот. Abstraktio - мавхумлик) билиш шаклларида бири бўлиб, у нарса (жараён) ларнинг бир қанча хоссаларини ва улар ўртасидаги алоқадорликларни фикран назардан соқит қилишдан ҳамда бирор бир хосса ёки муносабатни ажратиб кўрсатишдан иборат.	generalizing process: the formation of general ideas or concepts from concrete examples
Аргумент	(лот. argumentum – асос, далил) тизимли таҳлилда бирон бошқа фикр, хулосалар тизимининг ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган фактлар тизими.	a disagreement in which different views are expressed
Башорат	этимоллик билан боғлиқ илмийликка асосланган у ёки бу ходисанинг истиқбол, эҳтимолли ҳолатлари ҳақидаги қарашлар.	the making of a statement or forming of an opinion about what will happen in the future
Биографик метод	(юнон тилида bios-хаёт, grapho-ёзпман) – шахс хаёт йўлини тадқиқ этиш, ташхислаш, коррекциялаш, режалаштириш услуги.	The biographical method is the collection and analysis of an intensive account of a whole life or portion of a life, usually by an in-depth, unstructured interview.
Бошқариш	маълум бир ахборотлар асосида танланган объектни, мавжуд дастур (алгоритм) еки ишлатиш мақсадига мос равишда, ишлашини таъминлаш еки яхшилашга йуналтирилган ҳаракатлар мажмуасидир.	To control the speed or magnitude of; regulate:

Бошқариш тизими	бошқариладиган объект, бошқарувчи орган ва ижро органи.	A control system is a <u>device</u> , or set of devices, that manages, commands, directs or regulates the behaviour of other devices or systems. <u>Industrial control systems</u> are used in industrial production for controlling equipment or machines.
Бошқариш субъекти	бошқарувчи орган ва ижро воситасининг ягона тушунча билан бирлаштирилиши	Subject (person, group of people or an organization), making decisions and managing objects, processes, or relationships by acting on the controlled system to achieve their goals.
Бошқаришнинг мақсад функцияси	қўйилган мақсадга эришиш даражасини кўрсатувчи бошқаришнинг мақбуллаш мезони. Бошқаришнинг мақсад функцияси миқдорий ўлчанадиган маълум бир катталик бўлиб, ўзининг максимум ёки минимум қийматига эришишига изланаётган ўзгарувчиларнинг таъсирини билдиради.	achieve process control concept into a private purposes, goals included in the vector
Бошқарув қисм тизимининг функцияси	бошқарув объектини, оптимал (мақбул) усул ва берилган сифат билан бевосита бошқариш вазифасига бўйсундирилган.	Direct control of object is the best method and specified quality
Босқичли қисм тизимлар	фаолият босқичларига мос келувчи қисм тизимлардир, бунда маълум бир босқичли тизимнинг чиқиш бошқа бирининг кириши билан боғланган бўлади.	Subsystem corresponding to stages of activity, the yield of a certain system is connected with the input of another system
Брейнсторминг услуги	психологик услуб бўлиб, “аклий хужум” деган маънони англатади.	Brainstorming is a group creativity technique by which efforts are made to find a conclusion for a specific problem by gathering a list of ideas spontaneously contributed by its members.
Илмий конференция (анжуман)	илмий ёки илмий-амалий ходимлар вакиллариининг йиғилиши (сўнгги ҳолатда анжуман илмий-амалий анжуман деб аталади).	A scientific conference is a meeting of <u>scientists</u> of a certain research field, intended to bring them together to learn about recent developments, present new data to each other and discuss it critically, and to socialize and get to know new colleagues.

Истисно методи	таркибий қисмларнинг катта гуруҳларининг учинчи истисно қонуни асосидаги босқичма босқич истиснога асосланади.	A method that throws a checked exception or that calls a method that specifies a checked exception needs to either specify or handle it.
Илмий (муаммоли) семинар	етақчи олим, мутахассис раҳбарлиги остида ўтказиладиган иштирокчиларнинг нисбатан кичик гуруҳи томонидан тайёрланган илмий маърузалар, хабарларни муҳокама қилиш.	Science Seminar is a event which is held to expose participants interested in science to a wide range of science topics, discuss current research, and opportunities to improve their own research and experimental projects.
Кейс–стади методи	таҳлилий кўникаларни баъзи бир матнларни жамоавий муҳокама қилиш воситасида ўрганиш бўлиб, бунда тасвирланаётган вазият “кейс” деб номланади.	Case studies are in-depth investigations of a single person, group, event or community. Typically, data are gathered from a variety of sources and by using several different methods
Критерия	ҳақиқатлик белгиси бўлиб, унинг асосида баҳолаш, англаш, бошқариш, оптималлаштириш ва ҳ.к. амалга оширилади.	an accepted standard used in making a decision or judgment about something (often used in the plural)
Классификация	тушунчанинг мантиқий ҳажми кўп даражали, кўп тармоқли бўлиниши, объектларни мавжуд белгилари бўйича тартибга солиши	is a general process related to categorization, the process in which ideas and objects are recognized, differentiated, and understood
Коммуникативлик	тизимларнинг асосий қисми алоҳида эмас, балки ташқи дунё билан кўплаб коммуникациялар ёрдамида боғланган ҳолда мавжуд.	easily explained: easily communicated, or capable of being communicated
Комплекс тизим	ўзаро таъсирлашувчи бир неча тизимлардан иборат бўлган тизимдир	combining the characteristics of non-flowing and flowing systems
Мақсад	.Мақсад – бу келажакдаги фаолиятнинг идеал натижаси ва тизимнинг асл моҳиятини аниқлайди.	desired effect: the goal or intended outcome of something
Метод	муайян мақсадга эришиш, аниқ вазифани бажариш усули, борлиқни амалий ва назарий ўзлаштириш (билиш) усуллари ёки жараёнлари мажмуи.	way of doing something: a way of doing something or carrying something out, especially according to a plan
Мониторинг	бу объектнинг ҳолатини, унинг айрим мезонлари қийматини, юз бераётган жараёнлар динамикасини ўрганиш.	The learning process ensuring proper conduct; checking for incorrect or unfair conduct, dynamics of processes
Муаммо	жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номалум бўлган	statement requiring solution: a statement or proposition requiring

	савол.	an solution
Объект (элемент)	Элемент деганда одатда тизимнинг содда, бўлинмас қисми тушунилади. Уларни ажратиб олиш таҳлил мақсадини шаклланишига ва тизимни қурилишига боғлиқ.	something visible or tangible: something that can be seen or touched; separate part or group: a separate identifiable part of something, or a distinct group within a larger group
Оптималь бошқариш	бу бошқаришни мақсад функцияси экстримумини таъминловчи бошқаришдир.	the task of designing a system that provides for the management of a given object or process control law or control sequence effects, providing a maximum or a minimum of a given set of quality criteria system.
Очиқ тизим	атрофдаги муҳитга нисбатан қайсидир маънода (информацион, энергетик, моддийлик ва бошқалар) ёпиқ деб ҳисоблаб бўлмайдиган тизим	In physics a closed system, by contrast, is permeable to energy but not to matter
Оптик тизим	(инг. optical system) – ёруғлик нури оқимини, радиотўлқин, зарядланган зарралар оқимини ўзгартирувчи оптик элементлар мажмуидир	either processes light waves to enhance an image for viewing, or analyzes light waves (or photons) to determine one of a number of characteristic properties
Парадигма	ўз ҳамжамиятида намуна, меъёр, муаммолар ечимининг стандарти сифатида қабул қилинган тарихий шаклланган методологик, дунёқараш, илмий, бошқарув ва бошқа меъёрларнинг мажмуи.	model that forms basis of something: an example that serves as a pattern or model for something, especially one that forms the basis of a methodology or theory
Педагогик тизим	бу ягона мақсад сари, аниқроғи шахснинг камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хосса ўзгарса албатта иккинчи хосса ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик, педагогик мавжудлик (амалиёт)) иборат бўлган мажмуадир.	Pedagogical system is the interaction of various interrelated structural components, which are combined in order to develop an educational one of individuality and personality.
Ривожланиш	Ривожланиш деганда муайян белгилаб қўйилган вақтдан ҳолатнинг кетма-кет ўзгаришини тушунамиз. Ушбу ўзгаришлар тавсифи тизимда рўй бераётган атроф-муҳит билан ўзаро муносабатлар жараёни билан аниқланади.	process of change: the process of changing and becoming larger, stronger, or more impressive, successful, or advanced, or of causing somebody or something to change in this way

Синтез	бу предметнинг билинган томонлари, белгилари, хоссалари ва ҳоказоларни фикран бирлаштириш, объектнинг тузилишини унинг барча алоқалари, муносабатлари, ривожланиши ва фаолиятига боғлаб тушуниб етишдир	(from the ancient Greek σύνθεσις, σύν "with" and θέσις "placing") refers to a combination of two or more entities that together form something new; alternately, it refers to the creating of something by artificial means
Эксперимент	хулоса ва вазиятларнинг назарий асосини текшириш мақсадида сунъий вазиятни юзага келтириш йўли билан тажриба ўтказиш услуги	An experiment is a procedure carried out to verify, refute, or validate a hypothesis
Тизим	(يونونча σύστημα – қисмлардан иборат яхлит бирикма) – бир-бири билан боғланган ва ўзаро таъсирлашувчи элементларнинг яхлит тўпламидир	A system is a set of interacting or interdependent component parts forming a complex/intricate whole
Тизимли таҳлил	билиш (ўрганиш)нинг илмий усули бўлиб, ўзгарувчилар ёки тадқиқ қилинаётган тизим элементлари орасидаги структуравий муносабатларни ўрнатиш кетма-кетлигидир	the process of studying a procedure or business in order to identify its goals and purposes and create systems and procedures that will achieve them in an efficient way
Техник таъминлаш	бу ТЖАБТ ларни ишлатиш учун етарли бўлган техник воситалар комплексидир (ТВК) еки тўпламидир.	It is a complex or the complex of technical means necessary for the use of automated control system of technical processes
Эксперт	касбий билим ва алоқалари ўрганилаётган масалада йўналишларни белгилаб олиш имконини берадиган шахс. У мавжуд муаммога янгича қарашга ўргатиб, асосий материалларни беради, ахборотнинг номаълум бўлган манбаларини кўрсатиб беради	someone widely recognized as a reliable source of technique or skill whose faculty for judging or deciding rightly, justly, or wisely is accorded authority and status by peers or the public in a specific well-distinguished domain
Қарор қабул қилиш	Муқобил вариантлардан энг мақбулини танлаш, шакллантирилган билимларни қўллаш конкрет амалий масалаларни ечиш учун тайёр модел, усул, шакл, формулалардан фойдаланишдир.	Using generated knowledge is using of ready-made models, methods, shapes, formulas for the exact solution of practical problems
Қарор қабул қилиш технологияси	ахборот тизимларида қарор қабул қилиш тўғрисидаги шакллантирилган билимларга асосланган ахборот технологияси.	Information technology based on knowledge generated about decision-making in information systems
Қарор қабул қилиш моҳияти	алтернатив қарорлар тўпламидан керакли қисмини танлаш ёки уларни тартибга солиш	Selection of the necessary part of many alternative solutions or their ordering
Физик тизим	атроф муҳитдан ажралган, у билан яхлит таъсирлашувчи, бир-бири билан ўзаро	A physical system is a portion of the physical universe chosen for

	боғланган элементлар мажмуаси бўлиб, астрофизик тадқиқотлар объектидир	analysis
Функция	Бу муайян объектни ушбу муносабатлар тизимидаги фаолияти, иши, хусусиятининг ташқи акс этиши. Функциялар тадқиқотлар мақсадига кўра турли хусусиятлари бўйича таснифланади.	an action or use for which something is suited or designed
Функционал қисм тизимлар	бошқаришни алоҳида бир функцияларига мос келувчи қисм тизимлар тушунилади.	Separate subsystems corresponding to the individual control functions
Элементли қисм тизимлар	бошқариш тизимини "инсон-машина" сифатида мохиятини белгиловчи қисм тизимлар.	Subsystem of the control system as "human-machine"
Хусусият	Бу объект параметрлари сифати, яъни объект тўғрисида билим олишга кўмаклашувчи усулнинг ташқи кўриниши. Хусусиятлар тизим объектларини сон кўринишида изохлаб беришга имкон бериб, уларни маълум ҳажмга эга бўлган бирликда кўрсатади. Шу ўринда улар тизимнинг фаолияти натижасида ўзгариши мумкин.	distinctive part: a part of something that distinguishes it
Қарор	келажакда қилиниши керак бўлган ҳаракатни кўрсатиб, “нима қилиш керак” деган саволга жавоб беради. Қарорнинг мазмунида қилиниши керак бўлган ишнинг мақсади ва предмети бирлашади.	something that somebody chooses or makes up his or her mind about, after considering it and other possible choices
Эмпирик усуллар (усул-ҳаракатлар)	эмпирик усул-ҳаракатларни, энг аввало, уч тоифага бўлинади объектни устидан кузатиш, ўзгартирувчи, ретроспекция ва башоратлаш усуллар.	It is a way of gaining knowledge by means of direct and indirect observation or experience.
Қиёслаш методи	мазкур тизимни, ходисани, жараёни бошқалар билан қиёслаш ва бу ўз навбатида уларнинг хусусиятларини аниқлашга имкон беради.	<i>Comparative method</i> is a method of investigation based on comparison which helps to determine certain features of a particular system, event, process and others

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. - Т.:“Ўзбекистон”, 2011.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 488 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 592 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон. 2018.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5325-сонли Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4391- сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5763-сон Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 27 июлдаги ПҚ-3151-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 15 сентябрдаги ПҚ-3276-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

19. Каримова В.А., Зайнутдинова М.Б. Информационные системы.- Т.: Aloqachi. 2017. - 256 стр.

20. Karimova V.A., Zaynutdinova M.B., Nazirova E.Sh., Sadikova Sh.Sh. Tizimli tahlil asoslari.- Т.: “O’zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti”, 2014. – 192 б.

21. Yusupbekov N.R., Aliev R.A., Aliev R.R., Yusupbekov A.N. Boshqarishning intellectual tizimlari va qaror qabul qilish. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” DIN. 2015. – 572 б.

22. Тизимли таҳлил: назария ва амалиёт масалалари (педагогик фаолият мисолида) / — Тошкент: «Adabiyot uchqunlari». 2017 - 208 б.

23. Самаров Р. Педагогик фаолият тизими такомиллашувини таъминлашда тизимли таҳлил: функционал ёндашув // Ж. Замонавий таълим 2015, 12-сон. 23-29 – бетлар.

24. Каримова В.А., Ахмедов Ж.С. Применение метода морфологического анализа для решения задачи подбора кадров// Международный научный журнал «Наука и мир», № 5 (57), 2018, Том 1, 29-32 стр.

25. Т.Ходжаев, А.Абдукаримов, Ш.Ходжаев Основы системного анализа (Учебное пособие). – Т.: “Fanvatexnologiya”, 2015, 172 стр.

26. Чернышов В.Н., Чернышов А.В. Теория систем и системный анализ: Учеб.пособие. Тамбов: ТГТУ, 2008

27. Imboden D., Pfenninger S. Introduction to Systems Analysis: Mathematically Modeling Natural Systems, Springer: Heidelberg New York Dordrecht London, 2013

28. Alan Dennis Systems Analysis and Design: An Object-Oriented Approach with UML 5th Edition. – 2015

29. Gary B. Shelly, Harry J. Rosenblatt. Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America, 2012, - 248 p.

IV. Интернет сайтлар

1. www.press-service.uz
2. www.gov.uz
3. www.lex.uz
4. www.moodle.edu.uz
5. www.press-uz.info
6. www.ziyonet.uz
7. www.edu.uz
8. www.pedagog.uz
9. www.bimm.uz